ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XX.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

REDIGIT -- SZERKESZTI
VAJON IMRE, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO LINGUISTICAE HUNGARICAE ET
LITERATURISTICAE

TANULMÁNYOK A MAGYAR NYELV, AZ IRODALOM KÖRÉBŐL

REDIGIT -- SZERKESZTI
V. RAISZ RÓZSA

EGER
1991

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

Az 1991-ben megjelent füzetek:

1. Tanulmányok a társadalomelmélet köréből
2. Tanulmányok a magyar nyelv, az irodalom köréből
3. Angol és amerikai filológiai tanulmányok
4. Germanistische Studien
5. Tanulmányok a történelemtudomány köréből
6. Tanulmányok a neveléstudomány és a pszichológia köréből
7. Tanulmányok a biológiai tudományok köréből
8. Tanulmányok a fizikai tudományok köréből
9. Tanulmányok a matematikai tudományok köréből
10. Tanulmányok a kémia és az oktatástechnológia köréből
11. Tanulmányok a földrajztudomány köréből

ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XX.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

REDIGIT -- SZERKESZTI
VAJON IMRE, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO LINGUISTICAE HUNGARICAE ET
LITERATURISTICAE

TANULMÁNYOK A MAGYAR NYELV, AZ IRODALOM KÖRÉBŐL

REDIGIT -- SZERKESZTI
V. RAISZ RÓZSA

EGER
1991

HU ISSN 2039-1422

Felelős kiadó: Orbán Sándor
főiskolai főigazgató

Készült: az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola házi nyomdájában

PAPP FERENC
Budapest, az MTA Nyelvtudományi Intézete

A MAGYAR FŐNÉV ESETRAGOS ALAKJAINAK AUTOMATIKUS SZINTÉZISÉRŐL*

O. Az alábbiakban megismertetem az olvasót azokkal a legfontosabb nyelvi tényekkel, amelyek a címben foglalt feladat megoldásához kellenek. Pontosabban: ezeket a tényeket minden egyes magyar anyanyelvű olvasó jól, "von Haus aus" ismeri: csupán e tények pontos-szigorú számbavétele, algoritmikus rendbe rakása szükségeltetik, épp az automatikus, tehát esetenkénti (ad hoc) beavatkozást nem igénylő szintézis céljából. Az alábbiakra (a gyakorlatban) alig lesz szükség, legfeljebb gépi fordítás, kivonatolás stb. magyar kimeneténél kellenének, egyebek mellett, az automatikus szintézis adatai és szabályai. Itt a gép azért kell, hogy rajta ellenőrizzük ismereteinket: vajon valóban mindent tudunk-e a magyar morfológia e fejezetéből? Hiszen a gép ilyen szempontból könyörtelen, nincs nyelvérzéke: ha valamit nem vagy nem a kellő módon közöltünk vele, akkor persze rossz alakokat fog kiadni.

1. Az első, amit létre kell hoznunk, a magyar betűk -- nevezzük őket a továbbiakban karaktereknek (ezzel e szavunk új jelentést kap, angol szemantikai kölcsönzés). Így elkerültük a magyar *betű* szó kétértelműségét: míg a köznyelvben durván szólva egy-egy "leütést" jelöl (tehát ott a *csók* szó négybetűs), addig a helyesírási szakirodalomban a betű egy fonéma jele (a *csók* tehát hárombetűs). Látnunk kell, hogy a latin alapkarakterek az angolban annak hieroglifikus írásrendszere miatt elegendők, vö. a *read* karaktersor (string) különféle olvasataival, a *blood--foot* stringek *oo* szakaszának fonémamegfelelésével, az *enough* string fantasztikus fonémamegfelelésével stb. Úgyhogy nem olyan biztos, hogy az angol írásbeliség oly ideális, amilyennek tisztán számítógépes szempontból első pillantásra látszanék -- nem minden fenékig számítógép.

Az alapkaraktereken kívül tehát létre kell hoznunk az ékezeteseket. A többjegyű (egyenként több karakterből álló: *cs, dzs, ddzs*) betűk azért visszatérnek. Közülük célszerű csak a kétjegyűekkel számolni, a három- és négyjegyűeket kivé-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Heves megyei csoportjának felolvasóülésén 1991. április 16-án.

telként félretenni, külön listán tárolni. A kétjegyű elemeket valamiképpen kezelnünk kell, éreztetve a géppel is egységüket: kétlépéses ciklusban dolgozzuk fel őket egy olyan egyszerűbb programozó nyelvben, mint a basic, s így, páronként hasonlítjuk össze a feldolgozandó szó karakterpárjaival; külön deklaráljuk őket a fejlettebb nyelvekben.

Az itt tárgyalandó feladathoz a betűrendbe állítás nem szükségeltetik. Az ékezetes betűket és a kétjegyűeket inkább saját céljainknak megfelelően fogjuk sorba rakni. Így például az ékezeteseket (melyek nálunk szerencsés módon csak egyes magánhangzó fonémák jelölésére fordulnak elő -- vö. pl. a csehvel, ahonnan vétettek: *e, c, s,* stb.) úgy helyezzük el, hogy előbb álljanak a mélyeket jelölők: *a, á, o, ó* stb., majd a magasak, végül a labiális magasak -- könnyen belátható, mely okból. Így a „sima", egylépéses összehasonlítgatás során mindjárt az fogja elárulni, milyen jellegű magánhangzó van az elemzett szóban, hogy a minta hanyadik magánhangzó elemével sikerült azonosítani: ha az 1--6. valamelyikével, akkor mély, ha magasabb sorszámúval -- akkor magas vagy semleges, és így tovább.

2. További információk, melyekre szükségünk van a szintéziskor:

a/ A fentiekben érintett csoportosítgatások során kiderül egy az ott érintetthez képest sokkal egyszerűbb dolog: vajon magánhangzóra végződik-e egyáltalán a kérdéses szó? Erre az információra szükségünk lesz a superessivus megfelelő allomorfjának kiválasztásához. Itt kell elintéznünk a *brandy, guillotine*-féle kivételeket: az előző magánhangzóra végződik, az utóbbi nem, a látszat (a /szóvégi/ karakter) ellenére. (Az *y* betűt persze felsorolhattuk volna a magánhangzók között. Akkor a *gentamycin* illeszkedési osztályát tekintve nem lett volna kivétel: az *y* nem semleges karakter, mint édestestvére, az *i*. Ám ez az eljárás valószínűleg mégis több bajjal járt volna, mint haszonnal.) És így tovább, alább még látunk példát ennek az információnak a felhasználására.

b/ **Mely illeszkedési osztályhoz tartozik?** Míg a hangrendet mechanikusan, az illeszkedési osztályt csak egyedi elemzés után nyerjük általános esetben: mély, magas, ingadozó. (Mi a szintézis során csak az első kettőt vettük figyelembe: az ingadozók vagy az első, vagy a második osztályba sorolódtak.)

Mi több: az illeszkedés (i osztály) megállapításakor figyelembe kellett vennünk az ÉrtSz. (elektromechanikus) gépi feldolgozásának eredményeit is. A *híd*-tól a már említett *brandy*-n át az *empire*-ig épp e feldolgozás alapján tudtuk egyrészt az illeszkedés szabályát gazdaságosan megállapítani, másrészt egy jó kivétellistát összeállítani.

További kérdéseink a ragra vonatkoztak:

c/ **Nyújtja-e a rag a nominativusi alakot?** A nem nyújtók voltak kevesebben: *-képpen, -kor, -ként*. De egyáltalán: mely nominativusi végződést nyújt a ragok többsége? Az *o*-t is (*eszpresszo--eszpresszóban, allegro--allegróval* -- vagy már az alapalak is hosszú *ó*-val?)?

d/ **Hány alakú a rag?**

Egyalakúak; *-ként, -kor, -ért, -ig*. Ahogy ezen esetek valamelyikének a képzését kapta feladatul a gép, azonnal, az illeszkedés vizsgálata nélkül alkotja ezen alakokat.

Kétalakúak: *-ban/-ben, -ból/-ből...*

Háromalakú: *-hoz/-hez/-höz*. Itt használjuk fel azt az ismeretünket, hogy míg a veláris-palatális illeszkedés a tő született s megfoszthatatlan sajátja (*indítékom*, mert az *indít* fiktív töve mély illeszkedésű), addig a palatálisok között a labiális-illabiális illeszkedés az alakgenerálás sajátja: *földön*, de *földemen*: a kétfajta illeszkedést tehát másutt s másutt végeztük el a programban.

Egész sajátos kérdéseket vetett fel a két *v*-s ragunk, az instr-é és a factivu-é: (i) magánhangzóra végződik-e a tő? *(almával, epével)*, /ii/ két- vagy háromjegyű betűre végződik-e: *gennyé, lánnyá*, /iii/ x-re végződik-e? *(bóraxszal, főnixszé)*.

3. A fentiek során többször utaltunk rá, hogy ezeket a nyelvi ismereteket kellett megfelelően felfűznünk egy algoritmusra, s akkor megkaptuk: *ember*+dat = EMBERNEK, *indíték*+delativus = INDÍTÉKRÓL, *gentamicin*+causalis = GENTAMICINÉRT, és így tovább.

II. VARGA GYULA

IGEKÖTŐS SZÓALAKOK MORFOLÓGIAI ELEMZÉSE SZÁMÍTÓGÉPPEL[1]

ABSTRACT: (The morphological analysis of the verbs with prefix by computer)
The extract is a part of a more detailed study on the theme of creating a special software, simple and quick, which is able to recognize the Hungarian verbs with prefix, infinitives and participle forms, and to separate the prefixes. The software itself is based on the adaptation of phonotactical rules.

A magyar nyelv igekötős szóalakjait morfológiai szempontból két irányból kell elemeznünk: jobbról a toldalékokat, balról pedig az igekötőket. A jobbról történő elemzés tulajdonképpen megegyezik a többi magyar ige ilyen természetű vizsgálatával, s az erre készült modelleket, kísérleteket Prószéki Gábor részletesen ismerteti (Számítógépes nyelvészet, Bp., 1989, 503–9.).

A balról történő formális elemzéssel nyilvánvalóan több kutató és gyakorlati szakember találta már magát szemben, bár ennek publikálásával eddig még nem találkozhattunk. A téma feldolgozását több tényező is szükségessé teszi.

a) A kvantitatív kutatási módszerek nagymértékű térhódításával egyre tarthatatlanabb az a felemás (sőt megtévesztő, hibás) gyakorlat, miszerint szófajstatisztikai vizsgálatokban csak az elváló igekötőket regisztrálják. Eszerint, ami elválik, az igekötő, ami nem, az meg nincs is, illetve az adott igével, igenévvel, névszóval együtt egy szövegszó. Pedig attól, hogy elválik, az igekötő sem funkciójában, sem természetében nem változik meg. Az ige is ugyanúgy igekötős marad: *elmondja -- el is mondja, mondja el.* A kutatónak el kell döntenie, hogy önálló szónak, előtagnak vagy prefixumnak tartja-e az igekötőt, és az egész vizsgálandó szövegben következetesen aszerint kell eljárnia. Az ilyen statisztikai vizsgálatokban segítségünkre lehet egy olyan felismerő automata beiktatása, amely az igekötős szóalakokat tudja kezelni.

[1] Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság egri csoportjának felolvasóülésén 1991. április 16-án.

Itt kell szólnunk arról az új helyesírási hibatípusról, amely a nyomtatott sajtóban ütötte fel a fejét. A fényszedésre való áttéréssel, illetve az elektronikus szövegszerkesztők használatával újságjainkban elburjánoztak a hibás sorvégi elválasztások. (Legutóbb Fábián Pál és F. Kovács Ferenc bírálatait olvashattuk az Édes Anyanyelvünk XIV. évfolyamának 1. számában.) Az előbb említett és a továbbiakban ismertetendő műveletek segítségével elkerülhető a **fe-ladat, *me-géri, *bek-rémez* stb. szóalakok hibás elválasztása.[2]

b) Igekötős szerkezeteink viselkedésének explicit leírását az **elméleti nyelvtudomány** is igényli. Egy mondatszerkezetbe (-vázba) bekerülve egy igekötős ige másképpen viselkedik, mint egy szimplex ige, bizonyos logikai műveletek és pragmatikai tényezők hatására az igekötős igéken morfoszintaktikai változások mennek végbe. Fel kell tárnunk azokat a szabályokat, amelyek a mondatgenerálás során egy folytonos szóalakból egy nem folytonos -- más szóhasználattal: analitikus -- szóalakot hoz létre, s le kell írnunk ezen szóalakok létrehozásának módját.

c) Az igekötős alakulatok kezelése megoldandó feladatcsoportot jelent a maga sajátos módszereivel és eszközeivel dolgozó **számítógépes nyelvészet** számára is. A mondatszintetizálás, az automatikus szótárkészítés, a gépi fordítás, a különféle interaktív rendszerek stb., stb. igénylik az igekötős szerkezetek működésének formális leírását.

Szükség van tehát egy olyan algoritmusra, melynek során programunk fölismeri a beérkező szóalakokban lappangó igekötőket, és -- a további feldolgozás számára -- automatikusan leválasztja őket igéjükről, igenevükről.

Az analízis műveletsora onnan indul, hogy egy szótárból vagy szövegből különféle betűsorokat (szavakat) kapunk. Az elemzés két részből áll: a) igekötő-keresés és leválasztás; b) a visszamaradt szórész ("maradék") azonosítása. Az 1. lépés viszonylag egyszerű: listát kell adni az igekötőkről, s a szókezdeteket megvizsgálva leválasztani őket. Rögtön kiderül, hogy nem az igekötő megtalálása és leválasztása nehéz, hanem a téves igekötő-azonosítások kiszűrése. Formai szempontból -- vagyis csupán a betűket (karaktereket) vizsgálva -- ugyanis "igekötőket" találunk nemcsak a *megint, elül, felette, betűz* stb. homonímákban, hanem az *átkoz, becsül, felel, kisebbít, les, rág* stb. igékben is.

---

[2]Bizonyára ezeket a hibákat is ki fogja küszöbölni a magyar helyesírási programcsomag, melyen -- értesüléseim szerint -- két munkacsoport is dolgozik. Eredményeikről azonban jelenleg nincs tudomásom.

A művelet nehezét tehát a második metszet, a **maradék** ellenőrzése adja. Ez megoldható lenne olyan módszerrel, amilyennel a (készülő) helyesírás-ellenőrző programcsomagok dolgoznak. Vagyis mellékelünk egy szótárt, mely minden egyes magyar lexéma összes ragos-jeles szóalakját tartalmazza, így egyszerűen elvégezhető lenne az azonosítás. Csakhogy nekünk egy könnyen kezelhető, kis háttérinformációt igénylő programra van szükségünk, a szótár óriási anyaga meg elnehezítené, fölösleges és hosszú kereséseivel lelassítaná a műveletet.

A maradék ellenőrzésére külön algoritmust kell kidolgoznunk. Ez a lépéssor fonotaktikai szabályoknak betűkre adaptálásával indul. Négy "betűtilalmi" szabályt állítunk fel:

1. a magyar nyelvben ige egyetlen betűből nem állhat,
2. két azonos betű nem lehet szókezdő helyzetben,
3. szó elején csak meghatározott betűkapcsolat állhat,
4. adott igékben bizonyos betűkombinációk szókezdeten nem fordulhatnak elő.

Az első szabály kiszűri az olyan téves azonosításokat, mint az *aláz, lep, lesz, ráz* stb., a második szerint nem igekötős szó a *berreg, lebben, lennék* stb. Programunk ugyanis -- a karakterek alapján -- igekötőnek fogja találni az *alá, le, rá, be* szórészeket, így azokat leválasztja, a megmaradt szegmentumokról meg föltételezi, hogy igék vagy igenevek. Az első négy szóban a maradék egyetlen mássalhangzó, a többiben pedig a metszés után azonos mássalhangzók kerülnek szókezdő helyzetbe. Vagyis mindkét esetben kiderült a tévedés, így vissza kellett állítani az eredeti alakot.

A harmadik szabály egy kicsit bonyolultabb. Lényege, hogy **a magyar ábécé betűi nem állhatnak bármilyen kombinációban a szó elején.** (Pl.: nincs *dg-, akb-, chi-* stb. kezdetű szavunk.) Különösen érvényes ez a mássalhangzókra. Vegyük szóalakjaink első két betűjét. A magyar mássalhangzókat jelölő 26 betű így -- tehát kettesével -- 650 variációt ad. Kassai Ilona kimutatta, hogy nyelvünk -- a fonémákat tekintve -- ebből mindössze 44 (!) kapcsolatot használ föl (Kassai 1981, 73--74). A betűket vizsgálva meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a magyar igékben szókezdő helyzetben összesen 27 mássalhangzó-kombináció használatos (sőt ebből néhány kapcsolattípus csak egy-két idegen szó elején fordul elő, pl.: *pszichologizál, szcenírozz, glorifikál, flörtöl* stb.).

A harmadik szabály tehát azt jelenti, hogy ha a második metszet (tkp. igekötős ige alapigéje) két mássalhangzóval[3] kezdődik, az csak a következő lehet:

pr	br	tr	dr	kr	gr	fr	sr
pl	bl			kl	gl	fl	sl
				kv			sm
							sp
							st
							sk

Így kerülhetők el az olyan téves bontások, mint **le-bzsel, *le-ndít, *rá-zkódik* stb.

A betűkapcsolatok ellenőrzésével azonban még mindig nem tudjuk az összes hibalehetőséget kiiktatni. Vannak olyan igéink, amelyeknek szókezdetei véletlenül egybeesnek valamely igekötő írásképével. A *beszól* pl. nyilvánvalóan igekötős ige, de a *beszél* nem az, pedig a betűszerkezetük megegyezik. Ezeket is -- szerencsére nem sokan vannak -- össze kell gyűjtenünk, listájuknak lehetőleg teljesnek, jól rendezettnek és minél rövidebbnek kell lennie.

A betűtilalmi szabályok alkalmazásának, működésének bemutatására szolgáljon itt most a *lesz* ige. Ennek ugyanis minden paradigmatikus alakja és származéka -- a szó szoros értelmében vett formai szempontból -- "igekötőgyanús", hisz a szókezdet egybeesik a le igekötő írásképével. Ki kell tehát szűrni a sok *le* igekötős ige közül (*leszed, leszid, leszorít, leszűr* stb.) a *lesz* összes ragos-jeles alakját. Ez a következőképpen történik:

a/ A főnévi igenévi, a feltételes módú és a múlt idejű alakok metszetei fennakadnak az ellenőrzésen, mert a maradékok két azonos betűvel kezdődnek (*-nni, -nnék, -ttem*). Vagyis a vizsgált karaktersor nem tartalmaz igekötőt.

b/ Az előbbi eredményre jutunk a *lesz* esetében is: egy betűből álló igénk nincs. (Ha az *sz*-t két karakternek vesszük, akkor a c/ vonatkozik rá.)

c/ Nem azonosíthatók a *lesztek, lesznek* szóalakok sem, mert a táblázatunk nem tartalmaz *szt, szn* betűcsoportos szókezdeteket. (Vagyis *szt-, szn-* kezdetű (igekötős) igénk nincs; az egyetlen *szt-* kezdetű *sztrájkol* nem igekötős.)

d/ Láttuk, a betűtilalmi szabályok a metszetek kezdő karaktersorait ellenőrizték. Némely ige bizonyos szóalakjainak homográfiája azonban átcsap ezeken a szabályokon. A *lesz* igénél maradva, a *leszek, leszel, leszünk* és az összes felszólító

[3] A kétjegyűeket egy betűnek vesszük.

módú alak átmegy az ellenőrzésen -- vagyis igekötősnek minősül --, mert nem ütközik az általános tilalmi szabályokkal. Az ilyen igék esetében az egyes igékre vonatkozóan kell letiltani bizonyos karakterkombinációkat. A *-gyetek* és a *-szünk* metszetet le kell stoppolnunk, hisz ezekkel a betűsorokkal magyar ige nem kezdődhet. Más a helyzet a *leszek* és a *legyen* szóalakokkal. Van ugyanis *leszekerezik és legyengül/legyengít* igénk, így a *-szek** és a *-gyen** elfogadható alakok[4], viszont a *-szek* és a *-gyen* nem.

A szabályostól eltérő néhány ige kiegészítő ellenőrzése a következőképpen történik: a/ általános betűtilalmi szabályok alkalmazása és b/ egyedi betűkombinációk letiltása. A *lesz* ige esetében ez a következőképpen néz ki:

szóalak	1. fázis: keresés és bontás	2. fázis: azonosítás
lenni	*le-nni*	*nn-*
lennék, lennél stb.	*le-nnél stb.*	*nn-*
lettem, lettél stb.	*le-ttem stb.*	*tt-*
leszek	*le-szek*	*szek*
leszel	*le-szel*	*?*
lesz	*le-sz*	*sz*
leszünk	*le-szünk*	*szünk*
lesztek	*le-sztek*	*szt-*
lesznek	*le-sznek*	*szn-*
legyek	*le-gyek*	*gye* kiv.:*=ng-*
legyél	*le-gyél*	*é**
legyen	*le-gyen*	*ü**
legyünk	*le-gyünk*	
legyetek	*le-gyetek*	
legyenek	*le-gyenek*	

Látható, mennyire leegyszerűsödött e szóalakcsoport elemzése. Hasonlóképpen történik ez a többi igekötős ige és igenév esetében is. Még további 12 igekötőnk esetében fordul elő efféle véletlen egybeesés, s az ilyen részlegesen homográf alakoknak a száma megközelíti a 60-at.

A fenti táblázatban azonban egy szóalak még így is ellenőrizhetetlen maradt. A *leszel* ugyanis tisztán homográf (és egyben homoním is) a *szel* ige *le* igekötős párjával. Ezt tehát fel kell vennünk a homonímalistára, mely még további 13 szóalakot tartalmaz (*beles, betűz, elég, elöl* stb.). Róluk csak a felhasználó tudja eldönteni, hogy az adott környezetben mi az aktuális olvasatuk.

[4]A * itt azt jelenti, hogy még más betű is következhet a *k*, ill az *n* után.

Maga a program igen egyszerű: 4 adatállományt (igekötők, szókezdő msh-párok, kivételszótár, homonímaszótár) és 3 függvényt tartalmaz. Az 1. függvény valójában az igekötők keresését és leválasztását végzi el, a 2. pedig a metszet (maradék) betűkombinációit vizsgálja: ha az első két karakter -- kettősbetű esetében a 3. -- valamelyike nem mgh, akkor csak a megadott msh-párokat fogadja el. A 3. függvény a maradékot azonosítja a kivételszótár (a részlegesen homográf alakok) és a homonímaszótár adataival.

Ez a kis program egy olyan nagyobb műveletsor része, amely képes az analitikus igealakokból visszaállítani az eredeti (szintetikus) szóalakokat -- és fordítva: az elváló igekötős alakulatokból visszaállítani a kiinduló alakokat. A fenti részlet alkalmas az igekötős szóalakok elválasztására, az igekötők (statisztikai) vizsgálatára, a fő feladata pedig az, hogy előkészítse az igekötős igéket az analitikus szóalakok (elváló igekötős szerkezetek) automatikus létrehozásához.

FEKETE PÉTER

TISZASZŐLŐS HELYNEVEINEK TIPOLÓGIÁJA

ABSTRACT: (The typology of geographical names in Tiszaszőlős) This study gives examples from a more detailed research on place-names, which examined the geographical names of a Hungarian village, Tiszaszőlős, elaborating the structural elements and typifying them.

It deals with the names both inside and outside the village, but not separating them. The statistics shows the frequency distribution of the certain elements. The original work analyses the names according to their function in becoming the source of family names and dialect words, examines the morphological structure of the stem of nouns etc.

This part contains the names of the settlements, the names of the roads serving as transport areas, and the names of the ground forms.

A tanulmány egy korábban elkészült nagyobb feldolgozó jellegű, névmagyarázó gyűjtésnek a részlete. Célja, hogy leírja a helynevek szerkezeti elemeit (alapelemek, megkülönböztető elemek), és tipizálja egymással alkotott kapcsolatait.

A falu földrajzinév-anyagát KÁZMÉR MIKLÓSt követve az alapelemek és a megkülönböztető elemek szétválasztásával kívánom rendszerbe foglalni úgy, hogy külön-külön bemutatom az alapelemeket és a megkülönböztető elemeket, de KÁZMÉRtól eltérően az alapelemek mellett felsorolom a vele kapcsolatos megkülönböztető elemeket is. Így lehetővé válik a nevek együttes megfigyelése, s az egyes elemek megterhelése mellett azt is látjuk, hogy milyen alapelem milyen megkülönböztető elemmel együtt használatos Tiszaszőlősön. Azt is bemutatom, hogy az alapelem milyen nevekben válik megkülönböztető elemmé.

Alapelemnek nevezem azokat a földrajzi neveket, amelyeket az elneveő közösség önmagukban, determináns nélkül használ fel földrajzinév-funkcióban. Ide sorolom azokat, amelyek nem differenciálódtak, megkülönböztető elemeket nem kaptak (Ø fokú megkülönböztető elemek), ide tartozónak tekintem azokat a neveket is, amelyek tapadással jöttek létre, megkülönböztető elemekből önállósultak. Ezeket KÁZMÉR Ø fokú alapelemeknek nevezi, s külön típusba sorolja. Természetüknél

fogva itt mutatom be a földrajzi névként használt egyelemű személyneveket (*Busznyák, Komjáthy* stb.), a bizonytalan eredetű, valamint KÁZMÉRtól eltérően az *-s* képzős neveket (vö. KÁZMÉR, Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz.).

KÁZMÉR MIKLÓS az *-s* képzős neveket ún. átmeneti kategóriaként -- kettős funkciójú elemnek nevezve -- külön típusként tárgyalja. Úgy látja, hogy ezek a nevek önmagukban is felhasználhatók egy-egy tájrész jelölésére, tehát alapelemek, s mint ilyenek differenciálódhatnak is, viszont alapelemekhez járulva megkülönböztető elemként differenciálásra is alkalmasak (i. m. 7). Ez kétségtelenül így van, azonban a történeti anyag és az adatközlők segítségével a legtöbb esetben meg lehet állapítani ezeknek a neveknek az adott esetben a funkcióját. Ezért nem választottam külön típusba az *-s* képzős neveket. Így teljesebbek a típusok, az egész rendszerből semmi sem hiányzik. Azt viszont, hogy az *-s* képzős neveknek milyen szerepük van, illetve volt a község lakóinak névadásában, külön is bemutatom. Úgy gondolom, így mindenképpen reálisabb képet kapunk az alapelemekről, nagyságukról, előfordulásukról stb., de reálisabb a kép a képzős nevek címmel felhasználását illetően is. KÁZMÉR Képzős nevek címen még külön típust is megállapít. Ide a *-d*, valamint az *-i* képzős neveket sorolja azzal az indoklással, hogy ezekben a nevekben nem a közszói előzmény volt alkalmas a földrajzi névi funkció betöltésére, hanem a képző tette alkalmassá erre (i. m. 39). A tiszaszőlősi névanyag ezeknek a neveknek külön típusban történő bemutatását nem teszi szükségessé, megterhelése egyébként KÁZMÉRnál is nagyon csekély, mindössze 0,57 % (i. m. 39).

Nem választottam szét a külterületi és a belterületi neveket sem, de a típusokon belül mindig megjelöltem a belterületi neveket. Ez a típusok megterhelésének szintén reálisabb képét mutatja.

Az alapelemeket illetően kimutatható az egyes alapelemek típusainak megterhelése, a nevek megoszlása a tájnak és az embernek a nevek keletkezésében betöltött szerepe szerint, az alapelemek alaki megoldása, az alapelemek megkülönböztető szerepben, megkülönböztető funkcióban nem használt alapelemek, az alapelemek megkülönböztető elemei a típusokon belül stb.

Megkülönböztető elemek azok a névalkotó eszközök, amelyeket az elnevező közösség a meglevő földrajzi tulajdonnevek és ezzel együtt a jelölt tájrész differenciálására, vagy a meglevő földrajzi köznevekkel társítva új névadásra használ fel. A meghatározás arra is utal, hogy a megkülönböztető elemek alkalmazása nem mindig utólag történik, a differenciáló elem sok esetben együtt születik az alapelemmel, már a földrajzinév-alkotás pillanatában szerves része annak (LŐRINCZÉtől idézi KÁZMÉR MIKLÓS i. m. 6). Az alapelem és a megkülönböztető elem nem

azonos a nyelvtani összetétel alaptagjával és determinánsával, bár a nevek jelentős részében fedik egymást. A földrajzi nevek elemeit a névadásban betöltött funkciójuk alapján sorolom az egyik vagy a másik kategóriába. Egy összetétel a maga egészében is lehet alapelem, az összetétel nyelvtani alaptagja is lehet differenciáló elem (vö. KÁZMÉR i. m. 6).

A fejezet szerkezete

A kifejtett módszertani elveknek megfelelően a tipológia két nagy részre tagolódik: 1. Az alapelemek rendszere. 2. A megkülönböztető elemek rendszere.

Az alapelemek rendszerén belül az egyes típusok bemutatása az alábbiak szerint történik: KÁZMÉR alapján típusokat állapítok meg, meghatározom, milyen alapelemeket sorolok a típusba, címszóként szerepeltetem a névadásban felhasznált köznevet, személynevet stb., közlöm a név jelentését. A címszót követi azoknak az adatoknak a felsorolása, amelyek valamilyen formában vele kapcsolatosak: él-e önállóan, egyelemű névként, alapelemként hány névben található meg (a kihalt neveket [--] jellel jelzem), milyen típusúak a megkülönböztető elemei, az alapelemmel alkotott neveknek száma hány %-a a típusoknak, az egész névanyagnak. Közlöm az alapelemmel alkotott élő neveknek %-os arányát a típus neveihez, az összes élő névhez, s az egész névanyaghoz viszonyítva. Esetenként néhány megjegyzést teszek a ma még élő nevekre vonatkozóan. Minősítem a neveket az embernek és a tájnak a nevek keletkezésében betöltött szerepe szerint.

A személynévvel társultakat műveltségi neveknek tekintem. Kimutatom az alapelem alaki megoldását a nevekben, feltüntetem, előfordul-e az alapelem megkülönböztető elemként stb. A típus összefoglalással zárul, ahol a típus neveinek különböző szempontú megterhelését statisztikai számokkal mutatom be, ezt magyarázatokkal egészítem ki. A már említett, az alapelemek megterhelését mutató táblázatok ennek alapján készültek.

A megkülönböztető elemek rendszerén belül két fő kategóriát különböztetek meg: elsődleges és másodlagos megkülönböztető elemek. Az egyes típusokat itt is a terhelést megjelölő összefoglalóval zárom, majd a rendszerezés végén táblázatban is kimutatom a terhelést.

Ebben az dolgozatban az Alapelemek rendszerén belül a településnevek, a közlekedést szolgáló tájrészek nevei és a térszínformanevek típusait mutatom be.

AZ ALAPELEMEK RENDSZERE

I. Belső keletkezésű elemek

1. Településnevek

A településnevek típusába soroltam azokat a neveket, amelyek eredetileg valamilyen települési formát jelöltek vagy jelölnek ma is. Azokat a *-háza* utótagú neveket, amelyeknek a jelentése nem település, a műtárgynevek típusában mutatom be.

h á z a : 'települést jelölő földrajzi köznév'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Három megkülönböztető elemmel együtt alkot földrajzi nevet. Megkülönböztető elemei: az eredeti tulajdonos neve: *Domaháza*; ez együtt alapelem 2 névben. Megkülönböztető elemei: *Kis-Domaháza* [--]; a település mai állapotát jelző: *Puszta-Domaháza.*

A három név a típusnak 18,75 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a. Ma csak 2 név él. Ez a *-háza* neveknek 66,66 %, a típus nevének 12,5 %-a, az élő neveknek 0,76 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

Megkülönböztető elemként (-i képzővel) 3 névben található meg: *Domaházi-kaszáló, Domaházi-oldal* [--]; *Domaházi-szőlő.* (A neveket 1. alapelemüknél).

A *-háza* összesen (megkülönböztető elemként is számítva) 6 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 1,33 %-a. Ma is él 4 név, ez az élő névanyagnak 1,52 %-a, az egész névanyagnak 0,82 %-a.

t a n y a : 'egy vagy több lakóházból, gazdasági épületekből álló kis település'. Valamennyi külterületi lakóhely, ennek ellenére ide soroltam, mivel nagyobb részük házak, lakóházak csoportja.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Tizenhárom névben található megkülönböztető elemmel. Megkülönböztető elemei: családnév: *Balázs-tanya, Bánó-tanya, Bobory-tanya, Graefl-tanya, Haizer-tanya, Klein-tanya, Szép-tanya, Wildmann-tanya*; családnév+ -né: *Czirjákné tanyája*; családnév + keresztnév: *Kovács Dezső tanyája, Nagy Jenő tanyája, Tóth Pista tanyája*; tájrésznév: *Aszó-tanya.*

A 13 tanyából ma már csak 4 található meg, ennek ellenére valamennyi név ismert. A meglevő tanyák egy állami gazdaság és a helyi termelőszövetkezet tulajdonában levő állattenyésztő telepek. A nevek gyarapodása nem várható, fokozatos csökkenésük valószínű. Megjegyzendő azonban, hogy a helyi termelőszövetekezeti tagok között egyre jobban terjed a tanya köznévnek tulajdonnévi értékű használata. A falu mellett a *Borjú-szigeten* kialakított gazdasági központ (istállók, gazdasági épületek) megnevezéseként fordul elő. Tulajdonnévvé válása elképzelhető.

A 13 név a típusnak 81,25 %-a az egész névanyagnak 2,68 %-a, az élő neveknek 4,96 %-a.

Alaki megoldását tekintve a *tanya* 4 esetben birtokos személyragos. A megkülönböztető elem ezekben a nevekben vezetéknév + keresztnév, egy esetben vezetéknévnek *-né* képzős alakja.

Megkülönböztető elemként a *tanya* alapelem nem fordul elő.

Összefoglalás: A településnevek alapelemkészletének megterhelése minimális. A 2 alapelem (az alapelemeknek 1,75 %-a) 16 névben található meg. A 16 név a teljes névanyagnak 3,30 %-a. Ma is él 15 név a típus neveinek 93,75 %-a, az élő neveknek 5,72 %-a, az egész névanyagnak 3,09 %-a. Csak 1 név, a *Kis-Domaháza* halt ki. A továbbiakat illetően a nevek csökkenése várható.

Valamennyi név műveltségi név (15 élő, 1 [a Kis-Domaháza] kihalt).

Önálló, egyelemű név nem található.

Alaki megoldását tekintve a típus alapelemeiből birtokos személyragos a *-háza* 3 névben, a *-tanya* 4 névben. Megkülönböztető elemei: keresztnév (3 név), családnév + keresztnév (3 név), családnév + -né képző (1 név).

A megkülönböztető elemek közül családnév 8, családnév + -né képző 1, családnév + keresztnév 3, keresztnév 1, viszonylagos nagyságot kifejező 1, a tájrész mai állapotát kifejező 1, tájrésznév 1.

Megkülönböztető elemként csak 1 alapelem (*-háza*) fordul elő 3 névben. Vele együtt 19 a nevek száma. Ez az egész névanyagnak 3,92 %-a. Él közülük 17, az élő neveknek 6,48 %-a, az egész névanyagnak 3,51 %-a.

2. A közlekedést szolgáló tájrészek nevei

Ebbe a típusba sorolom a belterületen levő *köz, sor, út, utca* neveket, valamint a külterület útneveit.

a l l é : eredetileg 'nagy fákkal szegélyezett széles dűlőút', ma 'szántóterület része'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 2 névben található. Megkülönböztető elemei: viszonylagos nagyságot kifejező: *Kis-allé* [--], *Nagy-allé* [--].

A kihalt név a típusnak 2,46 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

á t j á r ó : 'töltésen (gáton) keresztül vezető szekérút'.

Önállóan, egyelemű névként nem fordul elő.

Alapelemként 6 névben található meg. Megkülönböztető elemei: tájrésznév: *Aranyosi-átjáró, Csapó-átjáró, Cserje-átjáró, Csű-átjáró, Göbe-átjáró, Kis-foki-átjáró* [--].

A 6 név a típusnak 7,40 %-a, az egész névanyagnak 1,23 %-a. Élő 5 név, az *átjáró* neveknek 83,33 %-a, a típus neveinek 6,17 %-a, az élő neveknek 1,90 %-a, az egész névanyagnak 1,03 %-a. A nevek visszaszorulása várható. Az átjárók szerepe ma már minimális a község lakóinak életében. Egy részük a Tisza II. építésével meg is szűnt.

Az alapelem megkülönböztető elemként nem fordul elő.

g á t : 'közlekedés céljára készített töltés'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 4 névben fordul elő. Megkülönböztető elemei: családnév: *Györgyei-gát* [--], *Holittcher gátja* [--]; tájrésznév: *Gellért-gát* [--], *Pap ere-gát* [--].

A 4 kihalt név a típusnak 4,93 %-a, az egész névanyagnak 0,82 %-a.

Alaki megoldását tekintve 1 esetben birtokos személyragos (Holittcher gátja). A megkülönböztető elem ez esetben családnév.

Megkülönböztető elemként nem található meg.

j á r á s : 'széles állathajtó földút és kocsiút a belterületen'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 2 névben fordul elő. Megkülönböztető elemei: állatok gyűjtőneve: *Csorda járás, Csürhe járás*. Belterületi nevek a temető mellett.

A 2 élő név a típusnak 2,46 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a. Az élő neveknek 0,76 %-a. Az állattartás háttérbe kerülésével visszaszorulásuk várható. Az útnak külön hivatalos neve is van (Béke utca).

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

j á r ó : 'azonos az átjáróval'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 8 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: *Graefl-járó, Wildmann-járó*; tájrésznév: *Aranyosi-járó, Csapó-járó, Cserje-járó, Csű-járó, Görbe-járó, kis-fok-járó.*

A 8 élő név a típusnak 9,87 %-a, az egész névanyagnak 1,65 %-a, az élő neveknek 3,05 %-a. A tájrésznevek azonosak az azonos megkülönböztető elemű *átjáró* nevekkel. Sorsuk további alakulása azonos az *átjáró* alapelemű nevekével.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

k a p u : 'keskeny útnak nagy fák közötti bejárata'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: képzettársítással keletkezett: Vaskapu [--].

Az 1 kihalt név a típusnak 1,23 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

k ö z : 'nagyobb utakat összekötő keskeny, rövid földút, valamint zsákutca a belterületen'. (A két víz közötti területet jelölő *köz* alapelemet l. a vízrajzi neveknél.)

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 7 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: *Kalmár köz*; családnév + keresztnév: *Pete Pista köze*; viszonylagos nagyságot kifejező szó: *Kis köz*; Javadalmi birtoklásként élvezett kerthez vezető zsákutca, a javadalmat élvező foglalkozása: *Jegyző köz*; műtárgy, emberi létesítmény neve: *Szövetkezet köz, Templom köz*; a nemzeti múlt (irodalom) kimagasló alakja: *Kisfaludy köz*. Valamennyi belterülti név.

A 7 élő név a típusnak 8,64 %-a, az egész névanyagnak 1,44 %-a, az élő neveknek 2,67 %-a.

A *Kisfaludy köz* kivételével mind népi név. A hivatalos névadás egyet sem tartott meg belőlük, helyettük új neveket adott. Ma még igen elevenen élnek a régi népi nevek, mégis az a valószínű, hogy ezek a nevek lassan háttérbe szorulnak. Az elnevezés alapjául szolgáló családok már nem laknak a régi helyükön, jellemző tulajdonságának háttérbe szorulásával a hivatalos használat elterjeszti az új neveket.

Alaki megoldását tekintve 1 esetben a *köz* birtokos személyragos. Megkülönböztető eleme családnév + keresztnév (*Pete Pista köze*).

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

r á m p a : 'az átjáró' szinonimája.

Önállóan, egyelemű névként nem fordul elő.

Alapelemként 4 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: *Graefl-rámpa*; családnév + keresztnév: *Sós Julis rámpa*; tájrésznév: *Aranyosi-rámpa, Csapó-rámpa.*

A 4 élő név a típusnak 4,93 %-a, az egész névanyagnak 0,82 %-a, az élő neveknek 1,52 %-a.

A *Sós Julis rámpa* kivételével (ez vasúti átjáró) megegyeznek az azonos megkülönböztető elemű *átjáró* és *járó* alapelemű nevekkel. További sorsuk is azonosnak látszik.

s o r : 'négy házsorból álló falurész és a házsorok közötti két út'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben fordul elő. Megkülönböztető eleme: a keletkezés idejére viszonylagosan utaló: *Újsor*. Belterületi név.

Az 1 élő név a típusnak 1,23 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

Gyarapodása nem várható. 1945 után a *Klein-gyepen* egy jóval nagyobb új falurész épült. Az *Újsor* név ennek ellenére elevenen él. Ma a két utcájának hivatalos neve van, valószínűleg ezek kiszorítják a régi népi nevet (*Deák Ferenc utca, Gárdonyi Géza utca*).

ú t : 'szárazföldi közlekedésre szolgáló, különböző szélességű földes, valamint makadám sáv a kül- és a belterületen'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 15 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: *Darvas út* [--]; Családnév + keresztnév: *Tóth Pista útja*; az út alakja: *Kereszt út, Vonal-út*; az út állapota, keletkezési módja: *Csinált út, Föld út, Köves út*; az út fekvése: *Határ-út* [--]; elvont, szimbolikus fogalom: *Felszabadulás útja*; tájrésznév: *Aszói-út, Rókási-út* [--]; községnevek: *Derzsi út, Füredi út, Halászi út* [--], *Igari út, A Darvas* út, *Kereszt út, Csinált út, Föld út, Köves út, Felszabadulás útja* belterületi nevek.

A 15 név a típusnak 18,51 %-a, az egész névanyagnak 3,09 %-a. Élő 11 név, az útneveknek 73,33 %-a, a típus neveinek 13,58 %-a, az élő neveknek 4,19 %-a, az egész névanyagnak 2,27 %-a.

A 15 névből kettő (*Föld út, Felszabadulás útja*) a hivatalos névadás alkotása. A lakosság névhasználatában régen a *köz* mellett csak az *út* fordult elő a kül- és a belterületen egyaránt, az *utca* köznevet nem használták. A még élő népi nevek fokozatos visszaszorulása várható. Valamennyi helyett hivatalos név van, a külterületi utak nagyobb része eltűnt, a termelőszövetkezeti gazdálkodásban nincs rá szükség. A hivatalos neveken kívül csupán a községek közötti utak neveinek továbbélése valószínű.

Alaki megoldását tekintve az út két esetben birtokos személyragos. Egy belőle hivatalos név (*Felszabadulás útja*). Egy külterületi népi név (*Tóth Pista útja*). Megkülönböztető eleme családnév + keresztnév.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

u t c a : 'a közlekedésre szolgáló, különböző szélességű és hosszúságú, gondozott és gondozatlan sáv a belterületen'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 31 névben található meg. A megkülönböztető elem és a táj kapcsolata reális: családnév + keresztnév: *Dögei Imre utca, Fehér Imre utca, Szarvas Sándor utca.* (A Tanácsköztársaság bukása után kivégzett helyi lakosok nevei. A róluk elnevezett utcában laktak.) Növénynév: *Liliom utca, Nyárfás utca* (nyárfával beültetett terület, az ún. *Liget* melletti út); képzettársításon alapul: *Sport utca* (a futballpálya melletti út); tájrésznév: *Gát utca* (a *Tisza-gát* irányába vezető keskeny földút).

A megkülönböztető elem és a táj kapcsolata nem reális: elvont, szimbolikus fogalom: *Alkotmány utca, Béke utca*; a nemzeti múlt (történelem, irodalom stb.) kimagasló alakjainak neve: *Árpád utca, Bajcsy-Zsilinszky Endre utca, Bem apó utca, Damjanich utca, Deák Ferenc utca, Dózsa György utca, Gárdonyi Géza utca, Hét vezér utca, József Attila utca, Katona József utca, Kossuth Lajos utca, Madách Imre utca, Petőfi Sándor utca, Rákóczi Ferenc utca, Táncsics Mihály utca, Vörösmarty Mihály utca, Zrínyi Miklós utca*; a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő alakjainak neve: *Lenin utca, Ságvári Endre utca, Sallai Imre utca*; a II. világháború harcaira emlékeztető: *Vörös Hadsereg* utca. Valamennyi belterületi név.

A 31 név a típusnak 38,27 %-a, az egész névanyagnak 6,40 %-a, az élő neveknek 11,92 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

Összefoglalás: A típus 11 alapeleme (az alapelemeknek 9,64 %-a) 81 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 16,37 %-a. Élő név 69, a típus neveinek 85,18 %-a, az élő neveknek 26,33 %-a, az egész névanyagnak 14,15 %-a.

A külterületi utak száma 9. Ez azt mutatja, hogy a határban nagy számban levő dűlőutaknak csak néhány esetben alakult ki nevük. A 9 névből 4 a szomszéd községbe vezető országutat, 1 a szomszéd község határa mellett vezető utat nevezi meg. Dűlőút elnevezésére így csupán 4 név maradt. Ezek a határ legtávolabbi pontjára vezető, leghosszabb, legszélesebb földutak. A 4 dűlőút számát 2 névvel csak az urasági birtokon levő *allé* alapelemű név szaporítja. Ezzel szemben 18 névvel nevezték meg a Tisza gátján és a vasúton keresztül vezető átjárókat (*átjáró, járó, rámpa*). Ezek a nevek több esetben azonos objektumra vonatkoznak. (*Aranyosi-átjáró, Aranyosi-járó, Aranyosi-rámpa* stb., l. fent.) Ezeken kívül 4 út jelentésű *gát* szó van, ami töltésút. A névadás alapjául az szolgált. Ezek az adatok ellene szólnak BACHÁT LÁSZLÓ megállapításának, mely szerint külterületen minden dűlőútnak van kialakult neve (vö. MNy. LXIV. 483).

Természeti név a típuson belül 1 kihalt név (Vaskapu), a típus neveinek 1,23 %-a, **műveltségi név** 80, a típus neveinek 98,73 %-a (élő 68, kihalt 12).

Önálló, egyelemű név e típusban nem él.

A megkülönböztető elemek közül családnév 7, családnév + keresztnév 6, viszonylagos nagyságot kifejező szó 3, állatnév 2, növénynév 2, birtoklást kifejező szó 1, műtárgynév 2, a keletkezés idejére viszonylagosan utal 1, elvont, szimbolikus fogalmat fejez ki 3, képzettársítással keletkezett 2, a tájrész fekvését jelzi 1, a tájrész alakját fejezi ki 2, a tájrész állapotát, keletkezési módját jelzi 3, a nemzeti múlt kimagasló alakjainak neve 19, a munkásmozgalom kiemelkedő alakjainak neve 3, a II. világháború harcaira emlékeztet 1, ismeretlen indítékú 1, tájrésznév 23.

Alaki megoldását tekintve 3 alapelem 4 névben birtokos személyragos. A *gát* 1 névben (*Holittcher gátja*), a *köz* 1 névben (*Pete Pista köze*), az *út* 2 névben (*Tóth Pista útja, Felszabadulás útja*). Megkülönböztető elemei: családnév 1, családnév + keresztnév 2, elvont szimbolikus fogalom 1.

Megkülönböztető elemként egyetlen alapelem sem fordul elő.

3. Térszínforma-nevek

A besorolás alapjául KÁZMÉR MIKLÓS feldolgozását tekintettem (i. m.), de néhány esetben el is tértem tőle. KÁZMÉR munkájában LŐRINCZÉre hivatkozva a megkülönböztető elemekhez sorolja az *alja, vége, hát, orr*-féle neveket. Szerinte ezek a táj és a név differenciálásával keletkeztek, önállóan nem fordulnak elő, nyilvánvaló, hogy ilyen használatban másodlagos alakulásuk (i. m. 16). Dolgozatomban ebben a kérdésben nem KÁZMÉRt, hanem INCZEFI GÉZA példáját követtem, aki ezeket a közneveket is alapelemnek tekintette (vö. Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Bp. 1970. 74). INCZEFIéhez hasonlóan abból indultam ki, hogy az *alj, köz, hát* stb. önállóan is élnek a nyelvben. KÁZMÉR elvét elfogadva minden *farok, hát, köz, oldal* stb. nevet a megkülönböztető elemek csoportjába kellene sorolnunk, holott a mindennapi használatban önállóan még azok az elemek is előfordulnak, amelyek földrajzi névként már kihaltak. Az adatközlőktől többször hallott megjegyzés volt, hogy *"a főüdnek a farkába"* vagy pedig *"Vígigmígy a háton, az ajba ot tanálod a físzkit"*.

Azokat a neveket, amelyek eredetileg vízrajzi nevek voltak ugyan, de a víz kiszáradása után tovább éltek, a vízzel való kapcsolatuk el is homályosult s most térszínformát jelölnek, ide soroltam (*aszó, farok* stb.), de azokat, amelyek a víz kiszáradásával kihaltak vagy a vízzel való kapcsolatuk a víz megszűnése ellenére továbbra is ismert a lakosság között, a víznéveknél mutatom be.

a l j : 'magasabb kiemelkedés melletti mélyfekvésű terület, a kiemelkedés alsó része'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 4 névben található meg. Megkülönböztető elemei: alj melletti kiemelkedő térszínformájú tájrész, annak állapota: *Dűlőpart alja, Part alja*; tájrésznév: *Csákányszeg-alja, Telek alja* [--].

A 4 név a típusnak 3,38 %-a, az egész névanyagnak 0,82 %-a. Élő név 3, a 4 névnek 75 %-a, a típus neveinek 2,54 %-a, az élő neveknek 1,14 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a.

A még élő nevek visszaszorulása is várható. A meliorizáci. következtében ma már jelentéktelen a két szomszédos terület közötti térszínforma különbsége. Az egyéni gazdálkodás idején jelentősége volt. A termelőszövetkezet egybeszántotta az egész területet. A nevek elmúlását ez is sietteti.

Alaki megoldását tekintve az *alj* 3 névben birtokos személyragos (*Telek alja, Dűlőpart alja, Part alja*). Megkülönböztető elemei: 2 esetben tájrész, 1 esetben a tájrész állapota.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

a s z ó : 'eredetileg kiszáradt ér ma egy bizonyos hátas, laposas területet magába foglaló nagy határrész'.

Egyelemű névként: *Aszó*. Eredetileg valószínűleg megkülönböztető elem volt (l. *Aszó-ér*), majd tapadással egyelemű névvé fejlődött.

Alapelemként 2 névben fordul elő. Megkülönböztető elemei: viszonylagos nagyságot kifejező: *Kis-Aszó, Nagy-Aszó*.

A 3 élő név a típusnak 2,54 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a, az élő neveknek 1,14 %-a.

Ma is általánosa ismert, gyakran használt nevek. Szaporodásuk nem, de fennmaradásuk továbbra is valószínű.

Megkülönböztető elemrészként 11 névben fordul elő: *Aszó-ér* [--], *Aszó-lapos, Aszó-part, Aszó-tanya, Aszói-út, Kis-Aszó-ér* [--], *Kis-Aszó-hát, Kis-Aszó-lapos, Kis-Aszó-part, Nagy-Aszó-ér* [--], *Nagy-Aszó-Tó* [--]. Ezeket l. alapelemüknél. Élő 7 név.

Az *aszó* összesen (megkülönböztető elemként is számítva) 14 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 2,89 %-a. Élő név 10, az élő neveknek 3,81 %-a, az egész névanyagnak 2,06 %-a.

d o m b : ma köznévként 'lejtős oldalú kiemelkedés'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: tájrésznév: *Kis-Páncélos-domb* [--].

Az 1 kihalt név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

e l ő : 'a tájrésznek a faluhoz közelebb eső része'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: tájrésznév: *Csű eleje.*

Az 1 élő név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

Általánosan ismert nagy határrésznek egy darabját jelöli, fennmaradása valószínű.

Alaki megoldását tekintve birtokos személyragos. Megkülönböztető eleme tájrésznév.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

f a r o k : 'tájrésznek elkeskenyedő, hosszan elnyúló vége', eredetileg 'ér, tó, nyúlványa' is.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 5 névben található meg. Megkülönböztető elemei: tájrésznév: *Rókás farka* [--], *Sulymos farka* [--], *Tajbok farka* [--]; *Csontos-dűlő farka* [--], *Pap ere farka* [--].

Az 5 kihalt név a típusnak 4,23 %-a, az egész névanyagnak 1,03 %-a. Az alapelem földrajzi névben már nem él. A *Csontos-dűlő farka* kivételével eredetileg vízrajzi nevek voltak. A víz kiszáradása után a művelés alá fogott terület nevében is megmaradt az eredeti elnevezés.

Alaki megoldását tekintve valamennyi birtokos személyragos, minden megkülönböztető eleme tájrésznév.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

g ö d ö r : 'természetes vagy mesterséges úton keletkezett talajmélyedés'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 6 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: *Tasku gödre* [--]; állatnév: *Sáska-gödrök* [--]; képzettársításon alapuló keletkezésmód: *Kubik-gödör*; a tájrész eredetére, művelési módjára utal: *Homokos-gödör, Vályogvető-gödör*; bizonytalan eredetű: *Kút-gödör* [--].

A 6 név a típusnak 5,08 %-a, az egész névanyagnak 1,23 %-a. Élő név 3, a neveknek 50 %-a, a típus neveinek 2,54 %-a, az élő neveknek 1,14 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a.

A ma még élő neveknek visszaszorulása is várható. Az építkezéshez már csak elvétve használnak vályogot. Háttérbe szorult a tapasztás. Az új lakások padlósak, parkettásak, nincs szükség a szoba földjének "homokolására". A *Kubik-gödör* helyébe tapadásos úton egyre inkább a *Kubik* lépett. A teljes nevet már ritkán használják.

Alaki megoldását tekintve a *gödör* 1 esetben birtokos személyragos. Megkülönböztető eleme személynév, 1 esetben a *-k* többes szám jeléve ellátott (*gödrök*). Megkülönböztető eleme állatnév.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

g ö r b e : kihalt név, feltételezés szerinti eredeti jelentése 'félkör alakú ér', később kaszálónak használt 'fenék, lapos'.

Egyelemű névként: *Görbe* [--]. Eredetileg valószínűleg megkülönböztető elem volt (l. *Görbe-ér*), majd tapadással egyelemű névvé fejlődött.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki. Az 1 kihalt név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként 4 névben fordul elő: *Görbe-ér* [--], *Görbe-fenék* [--], *Görbe kocsma* [--], *Görbe-lapos* [--]. Valamennyi kihalt név. A kocsma esetében L alakú épületet jelent (a neveket 1. alapelemüknél).

A *görbe* összesen (megkülönböztető elemként is számítva) 5 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 1,03 %-a. Mindegyik név kihalt.

h a j l á s : kihalt névben fordul elő, jelentését megállapítani nem lehet, bizonytalan. Talán: 'lapályos, mélyebb aljföld'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: tájrésznév: *Pap ere-hajlás* [--].

Az 1 kihalt név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Semmi bizonyító adat nincs arra vonatkozóan, hogy a név a régi *Pap ere* víznévvel kapcsolatos-e, vagy pedig a kiszáradás után a művelés alá fogott területnek térszínformája. A történeti adatokból inkább erre a második jelentésre lehet következtetni, ezért ide soroltam.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

h a l o m : 'kerek alakú, kúphoz hasonló kiemelkedés', a belterületen 'széles, hátas, enyhe kiemelkedés'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 13 névben fordul elő. Megkülönböztető elemei: családnév: *Balázs-halom* [--], *Borsós-halom* [--], *Busznyák-halom* [--], *Fazekas-halom* [--], *Kakucsi-halom* [--], *Kuczik-halom* [--], *Magyar-halom* [--], *Taskó-halom* [--]; családnév + keresztnév: *Pap Miklós-halom* [--]; állatnév: *Rókás-halom* [--]; műtárgy, em-

beri létesítmény: *Vermes-halom* [--]; a szomszédos község neve: *Örvényi-halom* [--], bizonytalan eredetű: *Lyukas-halom* [--].

A *Vermes-halom* belterületi név.

A 13 kihalt név a típusnak 11,01 %-a, az egész névanyagnak 2,89 %-a.

A *halom* ma már köznévi használatban sem fordul elő térszínforma jelölésére. Helyette a *part* szót használják. Ezek a halmok mind hátas, gerincszerű kiemelkedésen vannak, s ezt a kiemelkedést nevezik a halommal együtt partnak.

Megkülönböztető elemként 2 névben fordul elő: *Rókáshalmi-dűlő* [--], *Szikhalom-laposa* [--]. Ezeket l. az alapelemüknél.

A *halom* összesen (megkülönböztető elemként is számítva) 15 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 3,09 %-a. Valamennyi kihalt név.

h á t : 'hosszan elnyúló, viszonylag széles, enyhe kiemelkedés'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 26 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: *Czeglédi-hát, Gellért-hát, Taskó-hát* [--], *Uracs-hát* [--]; viszonylagos nagyságot kifejező: *Nagy-hát* [--], *Kis-Tó-hát, Nagy-Tó-hát*; állatnév: *Holló-hát* [--], *Rókáshát* [--]; növénynév: *Sásas-hát* [--]; műtárgy, emberi létesítmény: *Vermes-hát* [--]; a talaj minősége: *Homok-hát*; a tájrész fekvése: *Határ-hát*; bizonytalan eredetű: *Lóri-hát* [--]; tájrésznév: *Göbe-hát* [--], *Köhér-hát* [--], *Sirok-hát* [--], *Sziget-hát* [--], *Táglát-hát* [--], *Tajbok-hát, Tó-hát, Kis-Aszó-hát, Kis-Páncélos-hát* [--], *Kis Pap ere-hát, Pap ere hátja* [--], *Új-fok-hát* [--]. A *Vermes-hát* belterületi falurésznév.

Az alapelem megterhelése a típuson belül, de az egész névanyaghoz viszonyítva is nagy. A 26 név a típusnak 22,03 %-a, az egész névanyagnak 5,16 %-a. Ma már csak 10 név él. Ez a 26 névnek 38,46 %-a, a típus neveinek 8,47 %-a, az élő neveknek 3,81 %-a, az egész névanyagnak 2,06 %-a.

Az élő nevek nagy számú csökkenése összefügg a régi vizes világ megszűnésével. Ma már az egész határ művelhető, a fenekek s a mellettük húzódó hátak közötti térszínforma-különbség egyre kevésbé vehető észre. A régi állapot megváltozásával a növény- és állatvilág is átalakult. A nevek pusztulását ez is siettette. Ezek továbbra is befolyásoló tényezők maradtak, így a még élő nevek további csökkenése várható. A nagyüzemi gazdálkodásban a gépi művelés folytán semmi jelentősége sincs az ilyen kis kiemelkedéseknek.

Megkülönböztető elemként 3 kihalt névben fordul elő: *Gellért-háti-legelő* [--], *Göbe-hát-kaszáló* [--], *Sásas-háti-legelő* [--]. Ezeket l. alapelemüknél.

A *hát* összesen (megkülönböztető elemként is számítva) 29 névben található meg. Ez az egész névanyagnak 5,99 %-a. Élő név 10, ez az élő névanyagnak 3,81 %-a, az egész névanyagnak 2,06 %-a.

h á t u l j a : 'a tájrésznek a falutól távolabb eső része'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: tájrésznév: *Csű hátulja.*

Az 1 élő név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

Általánosan ismert nagy határrésznek egy darabját jelöli.

Fennmaradása valószínű.

Alaki megoldását tekintve birtokos személyragos.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

j á r ó : 'hosszú, enyhe lejtővel végződő dűlő'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: tájrésznév: *Gyepre járó* [--].

Az 1 kihalt név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

l a p o s : 'mélyebb fekvésű, széles, hosszú, fenékszerű terület'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 29 névben fordul elő. Megkülönböztető elemei: családnév: *Czeglédi-lapos, Fazekas-lapos, Gellért-lapos, Lippai-lapos, Monori-lapos* [--]; növénynév: *Gyékényes-lapos* [--], *Kolokányos-lapos* [--], *Sásas-lapos, Sulymos-lapos, Tökös-lapos*; birtoklás, a javadalmat élvező foglalkozása: *Pap-lapos* [--]; külső forma, alak: *Görbe-lapos* [--]; a tájrész állapota: *Aszó-lapos*; bizonytalan eredetű: *Cigány-lapos, Kút-lapos* [--]; tájrésznév: *Csontos-lapos, Rókás-lapos, Sirok-lapos, Tajbok-lapos; Csű-erdő laposa* [--], *Kis-Aszó-lapos, Kis-Borjúsziget-lapos* [--], *Kis-fok-lapos* [--], *Kis-Páncélos-lapos* [--], *Nagy-Borjúsziget-lapos* [--], *Nagy-Páncélos-lapos, Ökör-tó-lapos, Szik halom-laposa* [--], *Szil-völgy-lapos.*

A *lapos* megterhelése igen tekintélyes. A 29 név a típusnak 24,57 %-a, az egész névanyagnak 5,99 %-a. Élő 17 név, a neveknek 58,62 %-a, a típusnak 14,40 %-a, az élő neveknek 6,48 %-a, az egész névanyagnak 3,51 %-a.

A nagy számuk azzal magyarázható, hogy a vízszabályozás után a kiszáradt tavak, erek, fenekek helyébe a *lapos* névelem lépett. A művelés következtében beállott térszínforma-különbségek fokozatos eltűnésével azonban a *lapos* elemű nevek visszaszorulása is érzékelhető, sőt a jövőben az eddiginél nagyobb mértékben várható. A nevek által jelölt területek közül a mélyebb fekvésűek árvizes időben ma is vízállások, tulajdonképpen a vízrajzi nevekhez is sorolhatók lehetnénk.

Alaki megoldását tekintve a lapos 1 névben birtokos személyragos (*Csű-erdő laposa*). Megkülönböztető eleme tájrésznév.

Megkülönböztető elemként 1 névben fordul elő: *Tó-lapos-tér* [--]. L. az alapelemnél.

A *lapos* összesen (megkülönböztető elemként is számítva) 30 névben található meg. Ez az egész névanyagnak 6,19 %-a. Élő név 17, az élő névanyagnak 6,48 %-a, az egész névanyagnak 3,51 %-a.

o l d a l : 'kihalt névelem' feltételezett jelentése: 1. 'tájrésznek lejtős része, oldala'. 2. 'a határnak a falutól egy tájrész irányában eső területe, része'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 3 névben található meg. Megkülönböztető elemei: tájrésznév: *Domaházi-oldal* [--], *Gellért-dűlő oldala* [--], *Sebes-oldal* [--].

A 3 kihalt név a típusnak 2,54 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a.

Alaki megoldását tekintve az *oldal* 1 esetben birtokos személyragos. Ebben a névben 'lejtős oldal' a jelentése. Megkülönböztető eleme tájrésznév.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

p a r t : 'magas, lejtős, nagyobbrészt gerincszerűen húzódó kiemelkedés'.

Önállóan, egyelemű névként nem fordul elő.

Alapelemként 6 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: *Soltész-part*; a tájrészhez fűződő esemény: *Csontos-part*; a tájrésznév: *Aszó-part, Telek-part* [--], *Kis-Aszó-part, Kis-Sziget-part* [--].

A 6 név a típusnak 5,08 %-a, az egész névanyagnak 1,44 %-a. Ma is élő 4 név, a *part* neveknek 66,66 %-a, a típus neveinek 3,38 %-a, az élő neveknek 1,52 %-a, az egész névanyagnak 0,82 %-a.

A ma még élő nevek fennmaradása a *Soltész-part* kivételével várható. Mind közismert, a mezőgazdaság szempontjából fontos terület neve.

Néhány névben a *part* azonos a hát jelentéssel (*Kis-Aszó-hát* = *Kis-Aszó-part* stb.). Ez valószínűleg a művelés következtében a térszínforma különbségének fokozatos eltűnésével magyarázható.

Megkülönböztető elemként 2 névben fordul elő: *Dűlőpart-alja, Part alja* (l. alapelemüknél).

A *part* összesen (megkülönböztető elemként is számítva) 8 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 1,65 %-a. Ma is élő 6 név, az élő neveknek 2,20 %-a, az egész névanyagnak 0,82 %-a.

s z e g : 'félkör alakú hátas kiemelkedésbe benyúló mélyen fekvő terület.' Ma helyette inkább a zug használatos (l. ott).

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 2 névben található meg. Megkülönböztető elemei: a tájrész alakja: *Csákány-szeg*; tájrésznév: *Sulymos-szeg* [--].

A 2 név a típusnak 1,69 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a. Ma már csak az egyik név él, ez a típus neveinek 0,84 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Az élő *Csákány-szeg* név közismert, forgalmas határrészen van, így fennmaradása valószínű.

Megkülönböztető elemként 2 névben fordul elő: *Csákány-szeg-alj, Szeg határ* [--]. Ezeket l. alapelemüknél. Az egyik név kihalt.

A *szeg* összesen (megkülönböztető elemként is számítva) 4 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 0,82 %-a. Élő név 2, az élő névanyagnak 0,76 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

s z é l : 'a tájrész szélső része'.

Önálló, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: tájrésznév: *Sulymos széle* [--].

Az 1 kihalt név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a. Alaki megoldását tekintve birtokos személyragos. Megkülönböztető eleme tájrésznév.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

t é r : Kétféle jelentése következtethető ki: 1. Az iratokból ítélve eredetileg 'kiszáradt, használhatatlan tómeder', ma 'szántó'. 2. Eredetileg 'műveletlen, különböző célokra használt, fűvel benőtt terület, térség, falurész a község belterületén'. Ma egy része a régi jelentésben található, más része beépült falurész vagy parkosított terület'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 6 névben található meg. Megkülönböztető eleme: műtárgy, emberi létesítmény: *Szobor tér*; elvont, szimbolikus fogalom: *Szabadság tér* [--]; képzettársításon alapul: *Levente tér* [--], *Vásártér* [--]; a felhasználás módjára utal: *Piac tér* [--]; tájrésznév: *Tó-lapos-tér* [--].

A 6 név a típusnak 5,08 %-a, az egész névanyagnak 1,23 %-a. Élő név 1, a *tér* neveknek 16,66 %-a, a típus neveinek 0,84 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

A *tér* köznevet a falu lakói a külterületen nem használták fel névadásra. A kihalt nevek között csak egyetlen névben található meg (*Tó-lapos-tér*). Még az országban általánosan használt ártér köznév sem ismert ma. Ez az egyetlen név is rövid életű lehetett, az átmeneti állapotot jelöli a víz kiszáradása és a terület művelés alá fogása között. Nagyon valószínű, hogy a hivatal terméke, használata a lakosság között nem is igen terjedt el.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

v ö l g y : 'két kiemelkedés (part) között húzódó széles terület, lapos'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 4 névben található meg. Megkülönböztető eleme: viszonylagos nagyság: *Kis-Szil-völgy* [--], *Nagy-Szil-völgy* [--]; növényzet: *Szil-völgy*; tájrésznév: *Csontos-völgy* [--].

A 4 név a típusnak 3,38 %-a, az egész névanyagnak 0,82 %-a. Élő név 1, a neveknek 25 %-a, a típus neveinek 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

Az egyetlen élő név fennmaradása valószínű. Nagy kiterjedésű tájrész, a Felső-földön elhelyezkedő legnagyobb lapos.

Megkülönböztető elemként 1 élő és 1 kihalt névben található: *Szil-völgy-lapos, Szil-völgyi-tó* [--]. Ezeket l. alapelemeknél.

A *völgy* összesen (megkülönböztető elemként is számítva) 6 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 1,24 %-a. Élő 2 név, az élő neveknek 0,76 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

z u g : eredetileg 'két víz által, illetve víz kanyara által körülfogott terület, félsziget', ma 'két fenékszerű mélyedés közötti hátas terület is', 'nagy, hosszú fok (*Nagy-fok*) melletti tájrész', valamint 'falurész'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 4 névben található meg. Megkülönböztető elemei: állatnév: *Csirezug* (azonos a *Csireüléssel*); a *zug*ot alkotó tájrész neve: *Pap ere zug* [--], *Rendes-zug, Sulymos-zug*. A *Csirezug* belterületi név.

A 4 név a típusnak 3,38 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a. Élő 3 név, a *-zug* neveknek 66,66 %-a, a típus neveinek 2,54 %-a, az élő neveknek 0,72 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

Eredetüket tekintve a vízrajzi nevekhez tartoznának. A mai helyzetüket figyelembe véve azonban 2 tájrész esetében (*Pap ere-zug, Sulymos-zug*) a művelhető területből világosan érzékelhető a térszínforma különbsége a fenékszerű, szintén művelt fenék és a közrefogott hátas terület között. Így ma mindenképpen a térszínforma különbsége a szembetűnő, a lakosság ebből is indul ki. A Rendes-zug egy kiváló termőterületű hátas terület a Nagy-fok mellett. Mindenki által ismert, gyakori név, melynek elhangzása a falu lakóit erre a hátas területre emlékezteti. A régi Rendes-ér medre alig szembetűnő hajlat (ezt a nevet a falu lakói nem ismerik). A Csirezug ma közismert falurész, víznek nyoma sincs.

A Sulymos-zug név ma már egyre inkább háttérbe szorul. Viszonylag kis területet jelöl, fontossága nem nagy, kihalása várható. A Rendes-zug fennmaradása a fenti okoknál fogva még valószínű.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő:

Összefoglalás: A térszínforma-nevek megterhelése nagy. Számban csak a vízrajzi nevek előzik meg. A 20 alapelem (az alapelemeknek 17,54 %-a) 118 névben található meg. A 118 név az egész névanyagnak 24,38 %-a. Jelentős az élő nevek száma is. Ma 12 alapelem 48 névben él. Ez a típus neveinek 40,67 %-a, az élő neveknek 18,32 %-a, az egész névanyagnak 9,94 %-a. A 48 élő név az alábbiak szerint oszlik meg: *alj* 3, *aszó* 3, *elő* 1, *gödör* 3, *hát* 10, *hátulja* 1, *lapos* 17, *part* 4, *szeg* 1, *tér* 1, *völgy* 1, *zug* 3.

A sík területű határban feltűnő ez a nagy szám. Ez azonban éppen a határ változásával magyarázható. Ezek a nevek jól tükrözik a régi állapotot, és annak viszonylag gyors változását. A határ teie volt kisebb nagyobb vizekkel, tavakkal, erekkel, fenekekkel. Ezek az árvízszabályozás következtében eltűntek. A 29 *lapos*, a 25 *hát* és a 6 *gödör* név a típus neveinek több mint a felét jelentik. A feltűnően sok történeti név arra utal, hogy egyre több területet vontak művelés alá, aminek a következtében a térszínforma fokozatosan megváltozott, ezért sok név feleslegessé vált.

Természeti név a típuson belül 70, a típus neveinek 58,47 %-a (élő belőle 33, kihalt 37), *műveltségi név* 47, a típus neveinek 40,67 %-a (14 élő, 33 kihalt), *eseménynév* 1 élő, a típus neveinek 0,84 %-a.

Önállóan, egyelemű névként található 1 élő és 1 kihalt név, a típus neveinek 1,69 %-a.

A megkülönböztető elemek közül családnév 19, családnév + keresztnév 1, viszonylagos nagyságot kifejező 7, állatnév 5, növénynév 7, a birtoklás kifejezője 1, műtárgynév 3, elvont, szimbolikus fogalom 1, képzettársításon alapuló 2, a tájrész fekvése 1, a tájrész alakja 2, a tájrész keletkezése, felhasználási módja, állapota, minősége 7, a tájrészhez fűződő esemény 1, bizonytalan eredetű 6, tájrész (másodlagos alakulás) 53.

Figyelemre méltó, hogy a térszínforma-neveken belül a neveknek közel 50 %-ában a megkülönböztető elem (53 név) tájrésznév, számban utána (19 név) a családnév következik. A kettő együtt (72) név a típus neveinek 61,86 %-a.

Alaki megoldását tekintve 8 alapelem 14 névben birtokos személyragos (*alj* 3, *elő* 1, *farok* 5, *gödör* 1, *hátulja* 1, *lapos* 1, *oldal* 1, *szél* 1). A megkülönböztető eleme 14 névből 12-nek tájrésznév, 1-nek a tájrész állapota, 1-nek személynév. Egy alapelem (*gödör*) 1 névben a *-k* többes szám jelével ellátott. Megkülönböztető eleme állatnév.

Megkülönböztető elemként 8 alapelem 27 névben fordul elő (*aszó* 11, *halom* 2, *hát* 3, *lapos* 1, *part* 2, *szeg* 2, *völgy* 2). Élő név belőlük 11 (*aszó* 7, *part* 2, *szeg* 1, *völgy* 1). Kihalt 16.

A típus neveinek száma összesen (a megkülönböztető szerepben levő alapelemeket is számítva) 145. Ez az egész névanyagnak 28,92 %-a. Velük együtt az élő neveknek a száma 56, az élő neveknek 21,37 %-a, az egész névanyagnak 11,57 %-a.

BÍRÓ FERENC

MÁSODLAGOS MEGKÜLÖNBÖZTETŐ ELEMEK KÖRÖSLADÁNY FÖLDRAJZI NEVEIBEN

ABSTRACT: (Subsidiary distinctive elements in the geographical names of Körösladány) The study arranges those geographical names of which anteriors originated from geographical proper names.

710 geographical names in Körösladány have got anterior geographical names as determinants. It is the 35,92 percent of all the geographical names of the settlement. As it turned out, this method was very popular for nomenclature both natural and artificial names. Some geographical objects and their names were essential motivations. Mainly the geographical names outside the village and the names of the waters belong to this type. That is natural, because the importance of these places was outstanding, and these names had the longest life, they were well-known and unchangable.

This habit in naming contributes to the spread of the big name-families.

A magyar földrajzi nevek szerkezetét vizsgálva azt látjuk, hagy minden település névanyagában jelentős az összetett nevek száma és az egészen belüli aránya. INCZEFI GÉZA nyomán összetettnek minősítjük az olyan nevet, amelyik két vagy több tagból áll, és ezek egyike önállóan is használt földrajzi név (INCZEFI GÉZA 1970, MAKÓ, 23). A lehetséges variációk közül az egyik eset az, amikor a földrajzi tulajdonnevek nyelvtani meghatározó tagként (jelzőként) vesznek részt a névalkotásban.

Más oldalról, ha a névadás indítéka szerinti rendszerezéseket tekintjük, kitűnik, hogy a névalkotó közösség gyakran használ fel különböző nyelvi eszközöket -- már korábban köz- vagy tulajdonnévvel önállóan, vagyis alapelemmel megnevezett -- földrajzi egységek további differenciálására, esetleg új objektumok elnevezésére. Ezeket a nyelvi eszközöket a szakirodalomból megkülönböztető elemeknek ismerjük (KÁZMÉR MIKLÓS 1957, 6).

Közülük azokat a megkülönböztető elemeket, amelyek eredetileg az alapelemek csoportjába tartozó önálló földrajzi nevek voltak, tehát földrajzi tulajdonnév-

ként másodlagosan váltak egy földrajzi név megkülönböztető elemévé, KÁZMÉR MIKLÓS nyomán másodlagos megkülönböztető elemeknek hívjuk (KÁZMÉR 1957, 70).

Az ilyen megkülönböztető elemekkel létrejött nevek keletkezésének az oka a földrajzi tagolódás állandó, megszakítatlan folyamatában keresendő.

Új földrajzi egységek és ezek nevének születése mellett folyik a már kialakult helyek, objektumok differenciálódása is. A természeti vagy műveltségi tényezők hatására bekövetkezett változásokat tudomásul véve az ott élő ember a régi szemlélet alapján kialakított neveket felhasználja az adott helyen, amellett stb. keletkezett új egység megnevezésére.

Ha tehát az új szemlélet alapján egy újonnan felismert földrajzi egységnek egy nagyobb terület, határrész vagy egy szomszédos, jelentős hely stb. nevét használják fel megkülönböztetésre (részben névdifferenciálódás útján létrejött), másodlagos megkülönböztető elemről beszélünk. E típus értelmezésében némileg eltértem a Kázmér Miklósétól, s INCZEFI GÉZA, HAJDÚ MIHÁLY, MEZŐ ANDRÁS, valamint JUHÁSZ DEZSŐ ide vonatkozó rendszerezését is figyelembe vettem.

Hasonlóan az ő vizsgálataikhoz, Körösladány névanyagáról is elmondhatom, hogy a földrajzi tulajdonnévi megkülönböztető elemek előfordulnak homonimák megszüntetésére, térbeli viszonyítás kifejezésére, egy nagyobb földrajzi egység kisebb részeinek a helyhez kötésére, a hely lokalizálására stb. (INCZEFI GÉZA 1970, MAKÓ, 65--71; HAJDÚ MIHÁLY 1975, 28--33; JUHÁSZ DEZSŐ 1988, 25, 29; MEZŐ ANDRÁS 1982, 218--23).

Körösladány ilyen típusú földrajzi neveire egységesen jellemző, hogy -- akár természetes, akár mesterséges névadással keletkeztek -- az elnevezett objektumok és a megkülönböztető elemük között reális az összefüggés, tehát MEZŐ ANDRÁS kifejezésével *motivált neveknek* számítanak (MEZŐ ANDRÁS 1982, 28).

A másodlagos megkülönböztető elemű, vagyis a földrajzi tulajdonnévi előtagú nevek nagy száma, az egész névanyagon belüli magas százalékos aránya indokolja, hogy a felismerhető típusait számba vegyem; kategorizáljam, csoportosítsam az ide sorolt neveket. Ehhez az előtag eredeti jelentését, jelölő szerepét (milyen földrajzi objektumot nevezett meg), valamint az (előtag és az új név jelölte) objektumok egymáshoz való viszonyát vizsgáltam meg, s az e jegyek alapján hasonlóságot mutató egységek neveit soroltam azonos csoportba.

(A rendszerezésben nem választom külön az élő és a történeti, a természetes és a mesterséges neveket. Mindegyiket a mai helyesírás szerinti változatban szerepeltetem.)

1. A megkülönböztető elem a község valamely **határrészének, nagyobb területének a neve** (alapalakjában vagy -i képzővel). Ezen a helyen vagy e mellett található a megnevezett objektum, sok esetben mintegy része az egésznek. (A határrész neve szerepel a névcsalád élén kötőjellel megtoldva; majd egy szám következik, amely az adott névnek a megkülönböztető szerepű előfordulását mutatja, végül a nevek felsorolása következik.) Összesen 298 számítható e csoportba, a másodlagos megkülönböztető eleműek 41,86 %-a, a teljes névanyag 13,16 %-a.

Báté-, 3: + Bátéi-őrház, + Báté-környék, Báté-zug.

Bikasziget-, 2: + Bikaszigeti katolikus temető, Bikasziget-puszta.

Bikeri-, 4: + Bikeri alja, Bikeri-oldal, Bikeri-puszta, Tomka Mihály bikeri tanyája.

Billentő-, 2: + Billentői-dűlő, + Billentő-oldal.

Bogárzó-, 2: + Bogárzó-gát, + Bogárzó-sziget.

Büngösd-, 7: Büngösdi-birkamajor, + Büngösdi csárda, + Büngösdi-hereföld, Büngösdi-major, Büngösd-puszta, + Büngösd kocsma, + Büngösd-oldal.

Csécseri-, 2: Csécseri-derék, Csécseri-ér.

Cserepes-, 6: Cserepes-dűlő, Cserepesi-tanya, Cserepes-major, Cserepes-puszta, + Cserepes-semlyék, + Cserepes-sziget.

Cserszád-, 1: Cserszád-erdő.

Csordavágás-, 6: Csordavágási-dűlő, + Csordavágási-legelő, Csordavágási út, Csordavágás-kert, Csordavágás-tanyák + Csordavágás tere.

Csót-, 4: + Csót-árok , + Csót-ér, + Csóti-fok, Csót-lapos.

Delelő-, 2: + Delelői-major, Delelő-tanya.

Délló-, Déllő-, 3: Déllői-dombok, + Délló-sziget, + Déllő-zug.

Dióhalom-, 1: Dióhalom-dűlő.

Dondorog-, 9: + Dondorogi-dűlő, Dondorogi-erdő, + Dondorogi-gátőr-ház, Dondorogi-kisgát, + Dondorogi-major, Dondorogi-őrház, + Dondorog-környék, + Dondorog melléke, Dondorog-puszta.

Fás-, 13: Fás-Bikasziget, Fás-Bikeri, Fás-dűlő, Fási-belső-major, Fási-birkamajor, Fási-erdészház, Fási-erdő, Fási-kastély, Fási-Külső-major, Fási-major, + Fási-oldal, + Fási-rét, Fás-puszta.

Félhalom-, 1: + Félhalmi-kanális.

Guzsaly-, 1: Guzsalyi-rész.

Gyalomvölgy-, 2: + Gyalomvölgyi-dűlő, Gyalomvölgy-puszta.

Gyökeri-, 1 : + Gyökeri-csatorna.

Gyulai-, 1: + Gyulai-erdő.

Hereföld-, 1 : Hereföldi-dűlő.

Ivánfenék-, 3: Ivánfenéki-őrház, + Ivánfenéki-töltés, Ivánfenék-kismajor.

Károly-, 12: Károly-csatorna, + Károly-föld, + Károlyi-dűlő, + Károlyi-gát, Károlyi-legelő, + Károlyi-Nagy-semlyék, + Károlyi-puszta, + Károlyi-sziget, + Károlyi-szik, + Károlyi-telek, Károlyi-Tíkos-oldal, + Károly-síkság.

Károlyderék-, 1: Károlyderéki-átjáró.

Kengyel-, 3: + Kengyel-dűlő, + Kengyeli-legelő, + Kengyel-oldal.

Kengyelköz-, 6: Kengyelköz-dűlő, + Kengyelközi-hereföld, Kengyelközi-kút, + Kengyelközi-legelő, Kengyelközi-part, + Kengyelközi-szőlő.

Kereki-, 4: Kereki-dűlő, Kereki-határszél, Kereki híd, Kereki-puszta.

Kerektó-, 8: Kerektó-dűlő, Kerektói-csatorna, + Kerektói-gát, + Kerektói-kaszáló-földek, Kerektói-major, + Kerektó-puszta, K. Tóth István Kerektói-dűlőben lévő tanyaépülete, Református egyház kerektói tanyája.

Kernye-, 3: Kernye-dűlő, + Kernyei-zug, Környe-puszta.

Kihi-, 8: Kihi-dűlő, Kihi-kertek, + Kihi-környék, + Kihi-lapos, + Kihi-major, Kihi-sziget, Kihi-töltés, + Kihi-zug.

Kisrét-, 4: Kisrét-halom, Kisréti-dűlő, Kisréti-kút, Kisréti-oldalág.

Korhány-, 10: Korhány-dűlő, + Korhányi-forduló, Korhányi-halom, + Korhányi-kaszáló, + Korhányi-magaslatok, Korhányi-major, Korhányi-mellékcsatorna, Korhányi-puszta, Korhányi-tanyák, Nagy P. Imre korhányi földje.

Körtvélyes-, 3: Körtvélyes-dűlő, Körtvélyesi-legelő, Körtvélyesi-puszta.

Kuruttyoló-, 8: Kuruttyoló-dűlő, + Kuruttyolói-Tanya-alj, + Kuruttyolói-tanyák, Kuruttyolói-Tíkos-part, Kuruttyoló-oldalág, Madar Sándor kuruttyolói tanyája, + Rácz András kuruttyolói tanyája, Török Mihály kuruttyolói tanyája.

Kút-rét-, 1: + Kút-rét-sziget.

Majta-, 9: + Majta-dűlő, Majta-erdő, + Majta-hát, + Majta-környék, + Majta-laponyag, + Majta-lapos, + Majta-oldal, + Majta-rétség, + Majta-sziget.

Mályvás-, 1: Mályvás-dűlő.

Méhes-, 11: Madar Sándor méhesi tanyája, Méhes-domb, Méhes-dűlő, Méhesi-csatorna, + Méhesi-csereföld, + Méhesi-forduló, + Méhesi-kút, Méhesi-tanyák, Méhes-part, Méhes-puszta, Vakarcs Lajosné méhesi tanyája.

Mérges-, 3: Mérgesi-víztározó, Mérges-major, Mérges-zug.

Nádor-, 1: + Nádori-halom.

Nádorér-, 6: Nádoréri-csatorna, + Nádoréri-dűlő, Nádoréri-gátőrház, Nádoréri-harangozói-föld, Nádoréri-őrház, Nádoréri-szivattyútelep.

Nagyrét-, 2: Nagyrét-halom, + Nagyrét-part.

Nyomás-, 7: Nyomás-dűlő, + Nyomás-föld, + Nyomási-Keskeny-dűlő, Nyomási-oldalág, Nyomási-szívóág, Nyomáson lévő Szuromi-féle tanya, + Nyomás-szél.

Pakac-, 6: Pakac-halom, Pakaci-dűlő, Pakaci-gulyakút, Pakaci-legelő, + Pakaci-oldal, + Pakac-környék.

Pányád-, 2: + Pányádi-oldal, + Pányád rétje.

Paphalma-, 6: Paphalma-dűlő, + Paphalmai-kaszáló, + Paphalma szegeti, + Paphalmi-kanyar, Paphalmi-mellékcsatorna, Paphalom-tanyák.

Páskom-, 3: + Páskom-föld, Páskomi-dűlő, Vitéz Földi András páskomi földje.

Rókás-, 5: Rókás-hát, Rókás-kút, + Rókás-oldal, Rókás-part, Rókás rámpa.

Sáros-, 2: + Sárosi-major, + Sáros-lapos.

Sárosér-, 4: Sároséri-hereföld, + Sároséri-major, Sároséri-puszta, + Sárosér-lapos.

Sárrét-, 7: Sárrét-dűlő, Sárrét-halom, Sárréti-csatorna, + Sárréti-major, Sárréti-összekötő-csatorna, Sárréti-puszta, Sárréti-tábla.

Sebesér-, 8: + Sebesér hátasabbja, Sebeséri-dűlő, + Sebeséri-gát, Sebeséri-határrész, Sebeséri-mellékcsatorna, Sebeséri-puszta, Sebesér-major, Sebesér mélyebbje.

Sima-, 1: Simai-zug.

Siskás-, 4: Siskás-dűlő, Siskási-csatorna, Siskási-kút + Siskás-oldal.

Süvöltő-, 3: + Süvöltő dűleje, + Süvöltő-puszta, + Süvöltő-rétség.

Sziget-, 6: Sziget-derék, + Sziget-erdő, + Szigeti-berek, + Szigeti-gát, + Szigeti-oldal, Sziget-puszta; R. Papp Sándor szigeti tanyája.

Tekerő-, 4: Tekerői-dűlő, + Tekerői-kút, + Tekerő-laponya, + Tekerő-sziget.

Telek-, 1: + Telek-zug.

Tenkér-, 5: + Tenkéri-ispáni-lak, Tenkéri-magtár, + Tenkér-major, Tenkér-part, Tenkér-puszta.

Tenkérpart-, 6: Tenkérpart-dűlő, Tenkérparti-gát, + Tenkérparti-legelő, + Tenkérparti-major, Tenkérparti-Újtelep, Tenkérpart-puszta.

Tíkos-, 10: Tíkos-dűlő, + Tíkos-gát, + Tíkos-hát, + Tíkosi-mélyedés, + Tíkosi-Öreg-kert, Tíkosi-szőlőskert, Tíkos-kert, + Tíkos-lapos, + Tíkos-oldal, Tíkos-rét.

Túlakörös-, 1: Túlakörösi-rész.

Túzokos-, 8: Túzokos-dűlő, Túzokosi-csatorna, + Túzokosi-gulyakút, + Túzokosi-kút, Túzokosi-legelő, + Túzokosi-szik, + Túzokosi-tanyák, Túzokos-puszta.

Tüdős-, 3: Tüdősi-csatorna, + Tüdősi-dűlő, Tüdős-lapos.

Várhely-, 1: + Várhely-zug.

Vermes-, 7: + Vermes-halom, Vermesi-legelő, Vermesi-major, Vermesi-puszta, + Vermesi-szik, + Vermes-rét, Vermes-tanya.

Vesszősér-, 7: Vesszősér-dűlő, Vesszőséri-csatorna, + Vesszőséri-gát, + Vesszőséri-kanális, + Vesszőséri-oldal, Vesszősér-közép-dűleje, Vesszősér-puszta.

2. Határrészek kisebb egységekre tagolódása, tagolása után (határrészek nevéből) **névdifferenciálással keletkezett újabb nevek** is állhatnak megkülönböztető előtagként (15 név, 2,12 %), kifejezve az ehhez való térbeli viszonyítást. Jellemző bennük általában a kis/nagy, kis/felső -- ó/öreg korreláció: *Kis-fási*-puszta, + *Nagy-Fás*-puszta; + *Kis-Kerektó* melléke; *Kis-korhányi*-tanyák, *Nagy-korhányi*-tanyák; + *Kis-Környe*-puszta, + *Nagy-Környe*-puszta; + *Kis-sárréti*-kanális; + *Felső-Tíkos*-kert, + *Kis-Tíkos*-kert, + *Ó-tíkosi*-kert, + *Ó-tíkosi*-szőlőskert, *Öreg-tíkosi*-kert, + *Öreg-tíkosi*-szőlőskert; *Nagy-Cserszád*-erdő.

3. Jelöl a megkülönböztető elem **helyet, irányt,** amerre az út vezet, vagy amerről a csatorna vize folyik. Összesen 80 névben (11,31 %).

a) Megnevezhet az előtag **körösladányi** (tehát a községen belüli határrészt vagy kisebb földrajzi egységet) **helyet**, ameddig az út tart, ahonnan a csatorna kezdődik:

Az ide sorolható nevek száma: 24.

Mivel egy-egy előtagbeli név csak egy vagy igen kevés újabb névnek megkülönböztető eleme, ezért csupán betűrendben közlöm őket: *Bánom-kerti*-oldalág, *Bánom-kerti*-szívóág, + *Csurgó* utca, + *Károlyi* út, + *Kis-állási* út, *Körösladány*-főcsatorna, *Körösladányi*-csatorna, *Körösladányi indóházi* kőút, *Ladányi*-csatorna, + *Libádai* utca, *Libádi* sor, *Libádi* út, + *Malom* utca, *Nádoréri* út, *Pakaci* bejáró földút, + *Paptavai* utca, + *Sároséri* út, *Szigeti* út, + *Temető-nyomási* dűlőút, *Tenkér* út, *Újladányi*-csatorna, *Vásártéri* út, *Vasútállomás* utcája, *Vesszőséri* országút.

b) Utalhat a megkülönböztető elem a közvetlenül *szomszédos helységre*; oda, afelé, annak irányába vezet az út, a csatorna. Az egész név jelöli ennek a szomszédos község határáig tartó szakaszát. 28 név tartozik ide: *Békési* országút, *Békési* út, *Bélmegyeri*-csatorna, *Dévaványai* műút, *Dévaványai* országút, *Dévaványai* út, *Gyomai* kövesút, *Gyomai* műút, *Gyomai* országút, *Gyomai* út, *Gyomai* utca, *Körös-tarcsai* műút, *Köröstarcsai* út, *Szeghalmi* kövesút, *Szeghalmi* műút, *Szeghalmi* or-

ságút, *Szeghalmi* út, *Tarcsai* kövesút, *Tarcsai* országút, *Tarcsai* út, *Ványai* kövesút, *Ványai* műút, *Ványai* országút, *Ványai* út, *Ványai* utca, *Vésztői* földút, *Vésztői* országút, *Vésztői* út.

Felhasználják a szomszéd község nevét az *érintkező*, az addig nyúló *földterület* megnevezésére is; *két* esetben: *Megyeri*-dűlő, *Megyeri*-oldal.

c/ Egy újabb alcsoportba ugyancsak a község határának széléig tartó utak, csatornák nevei tartoznak, de ezek megkülönböztető elemében szereplő *helység nem a község szomszédságában* van, hanem jóval távolabb. A viszonyítás azonban ilyen esetben is reális, hiszen az alapelem jelölte vonalon el lehet oda jutni, az út, csatorna iránya mindenképpen az előtagban jelölt hely felé mutat. *Hat* nevet soroltam ide: *Debreceni* országút, *Debreceni* út, *Karcagi* országút, *Karcagi* út, *Nagyváradi* út, *Okányi*-csatorna.

d/ A 3. b alosztályban szerepeltetett helyeket (és hasonlókat) hivatalosan *két vagy több helységnév* összekapcsolásával nevezik meg (kifejezve a valamitől valameddig tartás viszonyát), ezek együttesen alkotják a megkülönböztető elemeket. 20 ilyen típusú nevet találtam: *Békés--körösladányi* út, *Gyoma és Körösladány* közút, *Gyoma--Körösladány*-határmenti-oldalág, *Gyoma--körösladányi* út, *Gyoma--Körösladány*--sebeséri-mellékcsatorna, *Hosszúfok--okányi*-főcsatorna, *Karcag--ladányi* út, *Kisújszállás--körösladányi* közút, *Körösladány--dévaványai* vicinális közút, *Körösladány és Tarcsa* közötti út, *Körösladány--geszti* közút, *Körösladány s dévaványai* út, *Körösladány--szeghalmi*-útmenti-oldalág, *Körösladány--Szeghalom*-határmenti-mellékcsatorna, *Körösladány--Vésztő--geszti* községi közdűlőút, *Körösladány--vésztői* községi közlekedési út, *Ladányi--vésztői* országút, *Mezőberény--Köröstarcsa--Körösladány--szeghalmi* út, *Szeghalmi és ladányi* országút, *Vésztő--Körösladány* közti földút.

4. **Más helység neve** belterületi nevekben is felbukkan. Közöttük a kapcsolat reális, ugyanis a lakosok letelepedésükkel magukkal hozták a régi lakhelyük nevét, vagy pedig a régebbi körösladányiak a betelepülők származási helyéről neveztek el egy-egy helyet: *Bozsódi* tized, *Bozsódi* utca (a Bihar megyei Bozsód nevű településről); + *Fási* tized, *Fási* út, *Fási* utca, *Fásivég* (a középkori szomszédos Fás falu nevéről). Hasonlóságot mutat e típussal egy külterületi név, melyben a megkülönböztető elem a község távolabbi határrészének a neve: *Majtai* (vagy Majtás)-csere. Együttesen 7 név került e csoportba (0,99 %).

5. A valamitől valameddig viszonyt fejezték ki még 12 hivatalos névben (1,7 %), a **község két vagy több (különféle) helyét** összekötő vonal érzékeltetésére: *Cserepes-semlyék--Folyás-éri*-mellékcsatorna, *Folyás-ér--Sziget-derék*-főcsatorna, *Györker-Folyás-éri*-mellékcsatorna, + *Kisasszony--Szilva-rév-zugi-összekötő*-csatorna, *Körösladány--Folyás-éri*-mellékcsatorna, *Köves-halom--nagyréti*-oldalág, + *Nádor- és Tíkos-ér--sárréti* elsőrendű mellékcsatorna, + *Nádor--tíkosi*-mellékcsatorna, *Nádor--Tíkos--sárréti*-mellékcsatorna, *Sárrét--nagyréti*-szívóág, + *Sziget--Csécseri-derék--folyás-éri*-főcsatorna, + *Tíkos--sárréti*-mellékcsatorna.

6. Hivatalos nevekben előfordul megkülönböztető elemként **két vagy több objektum földrajzi tulajdonneve** mellérendelő viszonyban, összefoglaló jelentést adva a névnek. 8 esetben (1,13 %) találkoztam ilyen névalkotással: *Bánom-és Libáda*-dűlő, *Bánom--Libáda*-kert, *Csere--Tíkos*-dűlő, + *Csere--Tíkos*-kert, *Mihály--Kurta--Mérges*-zug, *Nádorér- és Kuruttyoló*-dűlő, + *Sebesér- és Csurgó-kert*-dűlő, *Sebesér- és Majtás-csere*-dűlő.

7. Gyakoriak a **vizek tulajdonnevei** is megkülönböztetői szerepben, lokalizálják e vizek melletti helyeket, emberi létesítményeket; elnevezhettek velük másik vízfolyást, elsősorban mesterségest. Összesen 128 névre (18,1 %) jellemző az efféle összetétel. (Ha a víznévi jelző csupán egy névben szerepel, akkor csak felsorolom, ha többen is, úgy a jelzőt kiemelem.) + *Bakancs-ér*-gát, *Berettyó*-ér, + *Bocskor*-ér gátja, + *Büngösd-ér* töltése; *Büngösd-*, 6: Büngösd-hát, Büngösd-híd, Büngösdi-csatorna, Büngösdi-főcsatorna, + Büngösd melléke, Büngösd-part; + *Csalán-tői*-gát; *Csécs-ér-*, 2: + Csécs ere melléke, + Csécseri-éri-dűlő; *Dió-ér-*, 9: Dió-ér bal oldala, + Dió-ér bal partja, + Dió-ér-hát, + Dió-éri-csatorna, Dió-éri-főcsatorna, + Dió-éri-dűlő, + Dió-ér-oldal, + Dió-ér partja; + *Dondorog*-gát, + *Fehér-ér* laposa; *Folyás-*, 10: + Folyás-gát, + Folyás-híd, Folyási-kút, Folyási-őrház, + Folyás-meder; + Folyás-mellék, + Folyás-melletti-kaszáló-földek, Folyás-part, + Folyás-tó, + Folyás-zug; *Folyás-ér-*, 7: + Folyás-ér-csatorna, Folyás-éri-erdő, + Folyás-éri-főcsatorna, Folyás-éri-gátőrház, Folyás-éri-kút, Folyás-éri-őrház, + Folyás-ér-melletti-térség; *Györgyik-ér-*, 2: Györgyik-éri-halom, Györgyik-éri-part-halom; *Gyula(i)-fok-*, 2: + Gyula-foki-dűlő ,+ Gyulai-fok melléke; *Harcsás-éri*-átvágás; *Holt-Körös-*, 2: + Holt-Körös foka, + Holt-Körös-köz; *Iván-fok-*, 2: +Iván foka-oldal, + Iván-foki-gát; *Kengyel-*, 4: Kengyel-köz, + Kengyel melléke, Kengyel-part, + Kengyel-torok; + *Kereszt-ér* gátja, + *Kis-Kengyel* köze, + *Kis-Tüdős-ér* gátja; *Körös-*, 15: Körös bisztró, + Körös-derék, Körös étterem, Körös-gát, Körös-híd, + Körös-hullámtér,

Körös-játszó, + Körös kanálisa, Körösladány, Körös-lapos, + Körös melléke, Körösön innen földek, + Körös-szél, + Körös utca, Körös-zug, *Küküllő*-zug; *Mély-ér-*, 2: + Mély-ér hátasabbja, + Mély-ér mélyebbje; *Mérgesi-víztározó* gátja; *Nádas-ér-*, 2: + Nádas-ér dűleje, + Nádas-ér melléke; *Nádor-ér-*, 8: Nádor-ér-halom, + Nádor-éri-dűlő, + Nádor-éri-gát, Nádor-ér-keleti-oldalág, + Nádor-ér-köz, Nádor-ér-nyugati-oldalág, + Nádor-ér-part, + Nádor-ér-töltés, *Nagy-Kengyel-ér* melléke, + *Nagy-Kengyel* köze, + *Nagy-Sáros-ér* gátja; *Ördög-árok-*, 2: + Ördög árka melléke, + Ördög-árki-dűlő; *Pakac-*, 2: Pakac-csatorna, Pakac-part; *Pakac-ér* partja; + *Papné halma ere* gátja, + *Patkó-éri*-kút, + *Sáros-éri*-gát; *Sebes-ér-*, 2: + Sebes-ér-köz, + Sebes-ér-part; *Sebes-Körös-*, 3: + Sebes-Körös-csatorna, Sebes-Körös-gát, Sebes-Körös-közúti-híd; *Süvöltő-*, 4: + Süvöltő-gát, + Süvöltő melléke, Süvöltő-part, + Süvöltő-zug; + *Széles-ér*-hegy; *Tekerő-*, 3: + Tekerő-gát, + Tekerő melléke, Tekerő-part; *Tekerő-ér-*, 3: + Tekerő-ér-dűlő, + Tekerő-ér gátja, + Tekerő-ér melléke; *Tenk(e)-ér-*, 4: + Tenke-éri-gát, Tenke-ér-part, Tenke-ér út, + Tenk-ér hídja; + *Tíkos*-part; *Tíkos-ér-*, 2: Tíkos-éri-csatorna, Tíkos-éri-oldalág; + *Tüdős*-gát, + *Új-Körös*-csatorna, + *Vég-ér* hajlása, + *Vermes-derék* rétje; *Vesszős-ér-*, 2: + Vesszős-érköz, + Vesszős-ér melléke; *Vesszőséri-kanális-*, 2: Vesszőséri-kanális melléke, Vesszőséri-kanális-part.

8. Megkülönböztető elemként felhasználták Körösladányban bizonyos szembetűnő **térszínformák tulajdonnevét** a velük kapcsolatos, a változó emberi szemlélet szerint újratagolt földrajzi alakulatok megnevezésére. Összesen 67 nevet sorolok ebbe a csoportba (9,47 %). Az előtag jelölte térszínformák jellege alapján osztottam kisebb alcsoportokra. Szerepelhet differenciáló elemként:

Domb neve, 2: + *Kecskés-dombi*-lak, + *Kecskés-dombi*-majorsági-szőlő.

Halmok nevei, 14: + *Bódi-halmi*-dűlő, + *Cifra-halmi*-dűlő, *Dió-halmi*-dűlő, + *Dió-halom* melléke, + *Édes-halmi*-dűlő, + *Édes-halom* melléke, + *Kanta-halmi*-dűlő, + *Kis-Körtvélyes-halmi*-dűlő, + *Korhány-halmi*-dűlő, + *Köves-halom* melléke, *Mihály-halmi*-őrház, + *Mihály-halom*-zug, + *Nádor-ér-halmi*-dűlő, + *Papné halma* ere.

Hátak nevei, 7: *Büngösd-háti*-dűlő, + *Csurgó-háti* faluvédő gát, *Gács-háti*-major, *Sima-háti*-major, *Szik-hát*-tanya, + *Tíkos-háti*-kert, *Tíkos-háti*-szőlő.

Laposok nevei, 4: *Majta-laposi*-csatorna, + *Sárosér-laposi* vízmentesítő gát, + *Sáros-lapos*-puszta, + *Tíkos-laposi*-rétség.

Partok nevei, 8: *Büngösd-parti*-dűlő, *Györgyik-éri-part*-halom, + *Kuruttyoló-partonni* út, *Telek-parti*-dűlő, + *Tenke-ér-parti*-major, *Tíkos-parti*-dűlő, + *Tíkos-part*-oldal, + *Vesszőséri-kanális-part* melléke.

Térség neve, 2: *Vásártéri* kocsma, *Vásártéri* út.

Helyzetviszonyító és alakmeghatározó közszavakkal alkotott földrajzi tulajdonnevekből szintén keletkeztek megkülönböztető elemek, ezek is olyan térszínt jelölnek, amelyen vagy amely mellett stb. található az újabb név jelölte alakulat.

Aljak nevei, 2: + *Csurgó-alji*-gát, + *Csurgó-kert-alji*-gát.

Közök nevei, 3: + *Cserszád-közi*-csőszház, *Erdő-közi*-gyep, *Erdő-közi*-legelő.

Mellékek nevei, 3: + *Folyás-melléki*-dűlő, + *Folyás-melléki*-föld, + *Szigetek-melléki*-legelő.

Szigetek nevei, 8: *Árkus-sziget*-major, *Csávás-szigeti*-dűlő, + *Déllő-sziget* dűleje, + *Fási-szigeti*-erdő, + *Paphalmi-sziget* farka, + *Simai-sziget* gátja, + *Simai-szigeti*-derék, + *Simai-szigeti*-erdő.

Vidék neve, 1: + *Siskás-vidéki*-csatorna.

Zugok nevei, 11: *Csárda-zugi*-erdő, + *Déllő-zugi*-dűlő, *Kereszt-zugi*-erdő, + *Mérges-zugi*-holt-meder, *Mihály--Kurta--Mérges-zug*-dűlő, *Mihály-zugi*-gát, *Mihály-zugi*-gyümölcsös, *Mihály-zugi*-holtág, + *Pince-zugi*-dűlő, + *Süvöltő-zug* dűlője, + *Szilva-rév-zug*-dűlő.

Mivel összesen csak két névben figyelhető meg, itt említem a *növénynévi eredetű* földrajzi neveket is: *Egyfa*-sziget, + *Hosszú-erdő* zugja.

9. *Műtárgyak, emberi létesítmények* és *intézmények tulajdonnevei* is előfordulhatnak megkülönböztető elemként. E csoportba együttesen 38 név tartozik (5,37 %).

Gátak nevei, 11: + *Bogárzó-gát* melléke, + *Károlyi-gát* Csúcs-dűleje, + *Károlyi-gát* dűleje, + *Károlyi-gát* melléke, + *Süvöltő-gát* dűleje, + *Süvöltő-gát* melléke, + *Szeghalmi-gát* melléke, + *Tekerő-gát*-dűlő, + *Tekerő- gát* melléke, + *Tüdős-gát* dűleje, + *Tüdős-gát* melléke.

Házak nevei, 5: *Egészségházi*-kút, + *Hutter Konrád-féle-házháli* kocsma, + *Rektori-községházi* utca, *Sárga-házi* kocsma, + *Sárga-házzal szemben* lévő utca.

Hidak nevei, 3: + *Folyás-híd* melléke, + *Vesszős-híd* dűleje, *Vesszős-híd* melléke .

Kastélyok nevei, 3: *Kastély*iskola, *Kastély*kert, *Kastély* utcája.

Malmok nevei, 2: + *Régi-malom*-hely, + *Uradalmi-malom*-ház.

Révek nevei, 2: + *Nádas-rév*-gát, *Szilva-rév*-zug.

Tanyák nevei, 3: *Bak-tanyai*-erdő, *Bikatanyai*-gyep, *Bikatanyai*-kút.

Egyéb nevek, 9: *Berettyó-társulati*-őrház, *Bikaakoli*-kút, *Csárda*-zug, *Katolikus templom* utcája, *Téglagyár*-telep, *Téglavető*-gyár, *Téglavető*-kunyhó, *Tüzép*-telep, *Zöldkeresztes*-kút.

10. Ritkábban fordul elő, hogy *gazdálkodás, birtoklás történetére utaló elemekkel létrejött földrajzi* nevek szerepelnek megkülönböztető elemként. Összesen 27 név (3,82 %) tartozik ebbe a csoportba. A differenciáló tag eleme lehet:

Állás-, 4: + *Csorda-állási*-gát, + *Kis-állás*-gát, *Kis-állási*-kút, + *Nagy-állás* melléke.

Bánom-, 1: *Bánom*-kert.

Csere-, 1: *Majtás-csere*-dűlő.

Dűlő-, 3: Gulyás Gáborné-féle *Kuruttyoló-dűlőbeli* szántó, *Kihi-dűlőbeli*-gát, K. Tóth István *Kerektói-dűlőben lévő* tanyaépülete.

Föld-, 2: *Katolikus-egyházföldi*-szívóág, *Zsellér-földi*-oldalág.

Határ-, 3: + *Csécs-határ* ere, + *Fási-határ*-oldal, *Kereki-határ*-szél.

Járás-, 2: *Csorda-járási* út, + *Tehén-járási*-föld.

Kert-, 5: + *Csurgó-kert*-alj, *Csurgó-kert*-dűlő, *Kihi-kertek*-dűlő, + *Kihi-kerti*-uraságszőlő, + *Kihi-kert*-major.

Leső-, 1: + *Lesői*-erdő.

Nyomás-, 1: + *Tehén-nyomási*-föld.

Puszta-, 2: *Fás-pusztai*-kastély, *Korhány-puszta*-dűlő.

Telek-, 2: + *Telek* alatt lévő semlyék, + *Telek*-zug.

11. *A község, utak, utcák, falurészek, kertek nevei* kevés újabb névben járulnak megkülönböztető elemként. Az ide sorolt nevek száma: 30 (4,24 %).

Csurgó-, 3: + *Csurgói*-gát, *Csurgó*-kert, + *Csurgó* melléke.

Fásivég-, 2: *Fásivégi*-gémeskút, *Fásivégesi* iskola.

Kertalja-, 1: *Kertalja* utca.

Körösladány-, 2: *Körösladányi*-duzzasztó, + *Körösladányi*-őrház.

Lejáró-, 1: *Makra lejáró* utca,

Libáda/i-, 6: *Libáda*-dűlő, *Libádai*-gát, *Libádi*-kert, *Libádi* köz, *Libádi*-tanyák, *Libádi* zug.

Oncsa-, 1: *Oncsa*telep.

Paptava-, 3: + *Paptava*-hát, + *Paptava*-kert, + *Paptava*-sziget.

Sor-, 2: *Libádi sori* Jónás-tanya, + *Régi gátsor* utca.

Tér-, 3: *Csikós tér*-közkút, + *Piac téri* vendéglő, *Rudolf téri* artézi kút.

Út-, 5: *Arany János úti* óvoda, *Széchenyi úti* óvoda, + *Szigeti út* bal oldala, + *Szigeti út* jobb dűleje, + *Szigeti út* jobb oldala.

Zug-, 1: + *Zug* utca.

A földrajzi névi eredetű megkülönböztető elemek összefoglalásakor megállapítható, hogy Körösladány földrajzi nevei közül összesen 710-ben található nyelvtani meghatározó tagként földrajzi tulajdonnév. Ez a község teljes névanyagának 35,92 %-a. A különböző előtagként szereplő helynevek száma 326, az átlagos megterheltségük: 2,17.

Látható tehát, hogy eléggé kedvelt ez a névválasztási, névadási forma mind a természetes, mind a mesterséges megnevezésekben. Szolgálhatja az ilyen típusú megkülönböztető elem az elkülönítést, egyénítést, a lokalizációt, a más helyekhez való viszonyítást.

Ez a névadási szokás is hozzájárul ahhoz, hogy nagy névcsaládok keletkezzenek. Például *Fás* (középkori falu, később határrész) neve 11 példában szerepel csak másodlagos megkülönböztetői funkcióban. Az ehhez hasonló esetek beláttatják velünk, hogy az elnevezésekben más objektumok és ezek nevei erős motivációt jelentettek. Messze kiemelkednek e szerepükben a határrésznevek és a víznevek. Az alföldi településen ez természetes is, hiszen egész sor érvet hozhatunk ennek beláttatására: az ilyen típusú név korát tekintve általában a legrégebbi, az objektum jelentősége a falu életében (a terjedelem, termőképesség, más gazdálkodási mozzanat miatt) kiemelkedő, a név maga kevésbé változékony, közismert az egész lakosság előtt stb.

Így mindenképpen hasznosnak látszik a másodlagos megkülönböztető elemű nevek kiválogatása, rendszerbe foglalása, hiszen segítenek felismerni az előtag jelölte objektumok hajdani és mai szerepét, s ugyanígy megérezhetjük belőlük 1-1 név életerejét is.

SZAKIRODALOM

1. BENKŐ LORÁND [1947]: A Nyárádmente földrajzi nevei. MNyTK. 74. sz. (1947).
2. HAJDÚ MIHÁLY [1975]: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. NytudÉrt. 87. sz. (1975).
3. INCZEFI GÉZA [1970]: Födrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Bp., (1970).
4. JUHÁSZ DEZSŐ [1988]: A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz. (1988).
5. KÁZMÉR MIKLÓS [1957]: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz. (1957).
6. LŐRINCZE LAJOS [1967]: Földrajzi neveink élete. MNyj. XIII. 3--27. Debrecen, (1967).
7. MEZŐ ANDRÁS [1982]: A magyar hivatalos helységnévadás. Akadémiai Kiadó, Bp., (1982).
8. J. SOLTÉSZ KATALIN [1979]: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Bp., (1979).

V. RAISZ RÓZSA

MIKSZÁTH KÁLMÁN: AZ ÖREG PRIKLER NÉNI AZ ELBESZÉLÉS SZÖVEGSTILISZTIKAI JELLEMZŐIBŐL

ABSTRACT: (Stylistical characteristics in Kálmán Mikszáth's short story entitled 'Az öreg Prikler néni') One of the most artistic short stories by Mikszáth was written in 1882. The study is mainly based on textual semantic analysis: the merging of the semantic ranges proves the unity of its structure. The short story belongs to the classical type with closing plot at the end. The characters' place in the work and their subordinate or co-ordinate position can be pointed out by special semantic analysing methods. As a result of this procedure the author declares that both figures are equally important in this short story.

Az 1882-ben keletkezett novella -- az irodalomtörténet megállapítása szerint -- Mikszáth egyik legművészibb írása, a szerző fiatalkorának személyes emlékvilágából fakad. Veres Károly személyében (bár alakján és sorsán módosított) önmagát ábrázolta, ilyen rejtett módon írva meg életének azt a szakaszát, melyben kénytelen volt megismerni a nagyvárosi nyomor mélységeit (Mikszáth Kálmán összes művei 33. Elbeszélések VII. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. 113--117. A kritikai jegyzetek: 307--311.). Az elbeszélés sötét színeit csak az átélés és az együttérzés melegsége enyhíti, a jellegzetes mikszáthi humor alig színezi, a megmosolyogtatóan különc zsáneralakként megjelenő Prikler néni figurája a novella végére meghatóan önfeláldozóvá, a maga kisemberi mértékével mérve hősiessé nő.

A novella két alakjának -- egyben két kizárólagos szereplőjének -- életsorsát lényeges fordulatában, illetve (Veres Károly esetében) végső kimenetelében ábrázolja a mű, erős beleérzéssel jelenítve meg mind a főváros legszegényebb rétegéhez tartozó öreg házmesternét, akinek egyetlen vágya, hogy minél pompásabb temetést biztosítson magának, mind az asszony egykori lakóját, Veres Károlyt, aki rendkívül tehetséges ifjúként indult, de kemény, tiszta jelleme nem engedte, hogy megalku-

vások árán érvényesüljön, "hatalmas szavakkal ostorozta a hatalmasokat", el kellett buknia. Valamikori szállásadónője szegényes szobájában fejezte be életét, s eltemettetéséről a jószívű öregasszony gondoskodott, megfelezve a saját temetésére gyűjtött összeget -- ezzel lemondott régen dédelgetett álmáról, az előkelő temetésről.

Ennek a naiv egyszerűségében is megindító történetnek az elbeszélése igen célratörő megszerkesztésben halad a végkifejlet felé. A novella az öregasszony szemszögéből, annak látásmódja szerint jeleníti meg az eseményeket. Párbeszéd nincs a szövegben: Veres Károly néma szereplő marad, Prikler néninek mint szereplőnek beszédét szabályos idézetként, azt bevezető **idéző mondategységekhez** kapcsolva közli a szerző, mégis monológok: vagy nincs jelen beszédtársa, vagy ha van -- a halálos beteg Veres Károly --, nem válaszol. A magányosan élő öregasszony novellabeli beszédét nem funkciója, csupán mondatszerkesztési formája különbözteti meg tehát a **szabad függő beszédtől**. Az elbeszélő szövege és a különféle **közlésformák** a következőképpen oszlanak meg a novellában:

az elbeszélő szövege	160 mondategység	66,4 %
a szereplő beszéde	41 mondategység	17,0 %
szabad függő beszéd (style indirecte libre)	30 mondategység	12,4 %
communis opinio	10 mondategység	4,2 %
Összesen:	241 mondategység	100,0 %

Az elbeszélő szövege és a különféle közlésformák egymástól eltérő szövegrészletekre tagolják a novellát, szövege tehát nem homogén, számadatokkal is verifikálható különbségek fedezhetők fel a részletek között. Ezt most mondategységeik szerkezetének néhány (stilisztikailag jellemző) adatával és mondategységeik szószámával mutatom be. A táblázatokból leolvasható, hogy a novella szövegének egészéhez viszonyítva gyakoribbak a tagolatlan, a hiányos, valamint a lazább szerkezetű mondatok a szereplő beszédében és a szabad függő beszédben (ehhez számítva a communis opiniót is), ritkábbak az elbeszélő közlésében -- viszont a teljes szerkezetű tagolt mondatok gyakoribbak az elbeszélő közlésében.

A mondategységek szavainak számadatai (amellett különféle átlagértékei, szórásértékei) szintén markánsan mutatják a narratív részletek és a szereplő beszédé-

nek szövegezési különbségeit: a szereplő beszédében rövidebbek a mondategységek, az 1--2--3 szavasak lényegesen nagyobb arányban fordulnak elő bennük, mint az elbeszélő részekben, sőt az átmeneti közlésformákban. A szereplő beszédében leggyakoribb érték a háromszavas (minden más részben az ötszavas) mondategység. Kisebb a többinél a szórásérték is. (Vannak természetesen véletlenszerű jelenségek is a szószám adataiban: ilyen az, hogy a négyszavas mondategységek olyannyira különböző mennyiségűek, mint az ötszavasak, főként a szereplők beszédében és a szabad függő beszédben.)

A novella stílusa a szövegegységek fent leírt különbözősége ellenére egységes és jellemzően egyéni.

A mondategység szerkezetének adatai

A mondatszerkezeti jellemzők	A szövegegységek							
	A szöveg egésze		Az elbeszélő közlése		A szereplő beszéde		Szabad függő besz. és comm. o.	
Tagolatlan és hiányos mondategység	19	7,8 %	7	4,4 %	7	17,0 %	5	12,5 %
Tagolt, szerkesztett teljes mondategység	209	86,9 %	147	91,8 %	32	78,1 %	32	80,0 %
Lazán kapcsolódó hátravetett vagy nominális részt tartalmazó mondategység	10	4,1 %	4	2,8 %	2	4,9 %	2	5,0 %
Halmozást tartalmazó mondategység	3	1,2 %	2	1,3 %			1	2,5 %
Összesítve	241	100,0 %	160	100,0 %	41	100,0 %	40	100,0 %

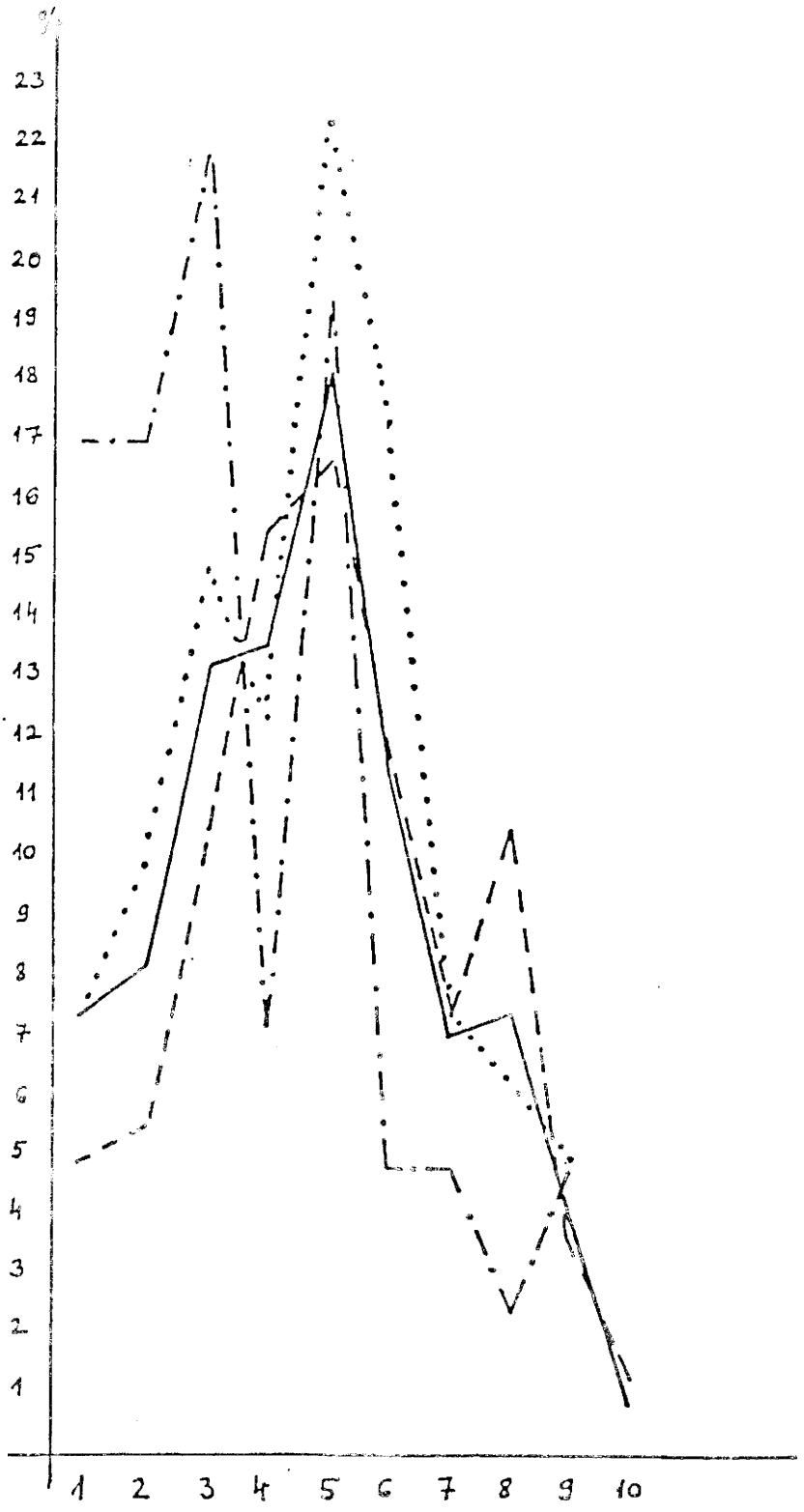
%
23
22
21
20
19
18
17
16
15
14
13
12
11
10
9
8
7
6
5
4
3
2
1
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

A szavak száma a mondategységekben

	A szöveg egésze		Az elbeszélő közlése		A szereplő beszéde		Szabad függő beszéd és comm. op.	
Medián	5		5		5		5	
Átlag	5,4		6,01		3,70		4,4	
Leggyakoribb érték	5		5		3		3	
Szórás	3,22		3,45		2,22		2,01	
1 szavas	18	7,5 %	8	5,0 %	7	17,1 %	3	7,5 %
2 "	20	8,3 %	9	5,6 %	7	17,1 %	4	10,0 %
3 "	32	13,3 %	17	10,6 %	9	22,0 %	6	15,0 %
4 "	33	13,7 %	25	15,6 %	3	7,3 %	5	12,5 %
5 "	44	18,3 %	27	16,8 %	8	19,5 %	9	22,5 %
6 "	28	11,6 %	19	11,9 %	2	4,9 %	7	17,5 %
7 "	17	7,1 %	12	7,5 %	2	4,9 %	3	7,5 %
8 "	18	7,5 %	17	10,6 %	1	2,4 %		
9 "	10	4,1 %	6	3,8 %	2	4,9 %	2	5,0 %
10 "	2	0,8 %	2	1,3 %				
11 "	6	2,5 %	5	3,1 %			1	2,5 %
12 "	2	0,8 %	2	1,3 %				
13 "	2	0,8 %	2	1,3 %				
14 "	3	1,2 %	3	1,9 %				
15 "	4	1,7 %	4	2,5 %				
16 "	1	0,4 %	1	0,6 %				
20 "	1	0,4 %	1	0,6 %				
Összesítve:	241	100,0 %	160	100,0 %	41	100,0 %	40	100,0 %

Ha a szószámok adatait grafikonra vetítjük, szemléletesen megjelenik a tendencia: a szereplő beszédében a legtöbb, az elbeszélő szövegénben a legkevesebb az 1--3 szavas mondategység, magas értékek minden szövegegységben a 3--8 szavas sávban vannak, s azután erősen csökken az előfordulási szám.

A grafikonlap függőleges tengelyén a szószámok %-os értékei, a vízszintes vonal mentén a szószámok szerepelnek, csak a tízszavas mondategységig ábrázolva a tendenciát. Az egyenes vonal a szövegegészt, a szaggatott az elbeszélő szövegét, a ponttal megszakított a szereplő beszédét, a pontozott a szabad függő beszédet jelöli.

A szabad függő beszéd és a communis opinio szövegbeli funkciójáról a következőket mondhatjuk el: communis opinio a novella két részletében, kétféle sze-

repben jelentkezik. Egyik megjelenésében a bevezetés elmélkedő részeihez ad egy kevés szelíden humoros színt:

"Az »Entreprise des pompes funébres« a legtiszteletreméltóbb foglalkozású társulat. -- Nem valami szép foglalkozás, de mondom, tiszteletreméltó: az emberek elszállítása a másvilágra egy bizonyos fuvardíjért.

*Biz az borsos egy kicsit, no de hát messzire megy az ember, a mai közlekedési eszközök pedig, hiába, költségesek; aztán megvan az a nyugodalma, hogy visszafelé úgysem kell jönni."** 113. l.

A novella utolsó harmadában, amikor a tulajdonképpeni cselekmény kibontakozik, ismét megjelenik a communis opinio, e közlésforma átvezető kérdései biztosítják a szövegkapcsolás folyamatosságát, bevezetik az új fordulatot, s egyben fel is keltik az érdeklődést iránta. A communis opinio nélkül ez a váltás -- Veres Károly személyes megjelenése -- nem lenne elég indokolt. A kérdésekből úgy tűnik, hogy az író láthatatlan közönséggel beszélget, annak érdeklődése készteti arra, hogy tovább meséljen:**

"Hát a Károlyból mi lett azóta?

Ki tudná azt megmondani? Az újságból eltűnt a neve egészen, nem emlegették azt soha többé, mintha a föld alá lenne elásva." 115. l.

A szabad függő beszéd közlésformájában írt szövegegységek -- miképpen a szereplő beszédének egyenes idézései -- az öregasszony gondolatvilágát tükrözik.

"De azért nemcsak érdekelte Prikler nénit a Károly sorsa, hanem örülni is tudott neki. *Hogy halad, mennyire fut, szédítően, magasan? itt is, ott is őt emlegetik, beszél, tesz, mozog. Micsoda temetése lesz ennek a gyermeknek, ha ez egyszer meghal!*" -- "Az újságok mindennap hozták a legfrissebb eseményeket, de ezekben sohasem fordult elő Veres Károly neve. *Hova lehetett, mit történt vele? Talán idegen országba ment? Talán a nevét is megváltoztatta, meglehet, hogy már azóta herceggé lett, s ki tudja, miképpen nevezik*" 115. l.

Az idézett részletekből kiviláglik az elbeszélés szövegének az a kettőssége, hogy Prikler néni látásmódjához igazodik a közlés, az öregasszony gondolatai azonban egy személy: Veres Károly körül forognak. Melyikük hát az igazi főszereplő?

A közös referenciális jelentést hordozó szavak (főnevek, jelzős főnevek, névmások, ezek beleértései is), amelyek egy-egy szereplő személyre mint **denotátumra**

---

* Az aláhúzással a communis opiniót és a szabad függő beszédet jelölöm az idézett részletekben. R. R.

** Petrányné Wrbata Erika főiskolai hallgató megfigyelése. R. R.

vonatkoznak, ugyanezt a szerepiőt jelölik meg, a szövegben egy-egy izotópláncot alkotnak, s -- mint Károly Sándor megállapítja -- nagy szerepük van a "szöveg kohéziója, folytonossága és egysége megteremtésében. (KÁROLY SÁNDOR: A szöveg és a jelentés szerepe a kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. MNyTK. 154. 28.) Emellett ezek az izotópláncok elemeiknek számával és az elemek gyakorisági adataival megmutatják a szereplőnek a műben elfoglalt helyét, fontosságát.

Prikler néni személyét összesen hetvenöt alkalommal említi a novella, a következő jelölőkkel: *az öreg Prikler néni, a Kerepesi út egyik földszinti házának érdemekben megráncosodott házmesternője; őneki; ő; maga; ő; (ő); őneki; (ő); neki; ő; a derék Prikler néni; Prikler néni; (ő); (ő); (ő); reánézve; maga; (ő); enyém (ő); enyém (ő); (ő); (ő)? nála; (ő); Prikler néni; Prikler néni; (ő); (neki); nála; a szegény öregasszony; (ő); A szegény öregasszony; (neki); (ő); Prikler néni; (ő); (ő); (ő); neki; (ő); (ő); a néni; a jó Prikler néni; Prikler néni; (ő); Az öregasszony; az öreg Prikler néni; (ő); az enyém; A néni; előtte; A néni; Az asszony; (én); (én); az özvegy Priklerné; rám; (ő); velem; én; a jó öregasszony; (ő); (ő); (ő); nekem; ilyen asszony; nekem, (ő); (ő); (ő).*

Veres Károly megjelölései; összesen 79 *előfordulás: Annak a hóbortos Veres Károly(nak); neki: (ő); egy lény; ez; (ő); A Veres Károly, ez; szegény földhözragadt diák; csúnya, vereshajú fiú; ez a vereshajú fiú; (ő); belőle; az, (ő); kedvence; (ő); (ő); (ő); Veres Károly; (ő); (őrá); (ő); (ő); (ő); ahhoz a nagy úrhoz; a Károly diák; (ő); (ő); (ő); ennek a gyereknek; ez; Veres Károly, aki; (aki); a Károly; (ő); Veres Károly; (ő); vele; (ő); (ő); (ő); (ő); egy szegény, kopott, didergő ember; ((őrá); (ő); a boldogtalan; rajta; (ő); (ő); (ő); (ő); Károly; a rongyos alak, hozzá; Károly; maga az; (maga); (maga); (maga); (maga); A szegény nyomorult; (ő);; (neki); (ő); (maga); Károly; Szegény jó Károly; maga; (maga); a férfi; maga; (ő); (ő); (ő); a beteg; (ő); egykori lakója.*

A kétszereplős elbeszélésben mindkét hős szerepe, jelentősége megközelítőleg azonos súlyú: az előfordulások hasonló száma erre enged következtetni. Némileg kiemeli azonban Veres Károly alakját annak színesebb, változatosabb megjelenítése: a Prikler nénit jelölő 75 előfordulás 26 "lexémából" tevődik össze, az ebből számítható iterációs (ismétlődési) index 2,884; a Veres Károlyt jelölő 79 előfordulás 34 "lexémából" áll: iterációs indexe 2,323. Itt tehát kevesebb az ismétlés, talán annak jeléül, hogy nemcsak Prikler néni kedveli, hanem az elbeszélő számára is fontosabb ez a figura, jobban azonosul sorsával, s lehetséges, hogy jobban is ismeri. Még inkább érvényes ez a különbségtétel, ha figyelembe vesszük, hogy Prikler

néni a novella címszereplője, figurája -- a bevezető elmélkedés után -- a 9. mondatban megjelenik, még Veres Károly **neve** (a novella terjedelmét a mondategészek számával mérve) csak az elbeszélés 26. mondatában, **figurája** pedig a 66. mondatban. (Az elbeszélés összesen 96 mondategészből áll.)

A szövegtani elemzés szemantikai szempontjai közé a tartalomelemzésből is bekerülnek elemek: a jelentéssíkok. (Vö. Pl. NAGY FERENC: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Bp., 1981. 50--54. A kifejezést e dolgozat is abban az értelemben használja, ahogy Nagy Ferenc.)

A vizsgált novellában összesen tizenhárom jelentéssíkot tudunk megkülönböztetni. Ezeknek megjelenése, összekapcsolódása, eltűnése majd újra felbukkanása összekapcsolja és szétválasztja a szöveg részeit a megjelenő gondolatok, események váltása, hullámzása szerint.

	A jelentéssíkok	Első megjelenésük	
I.	Temetés, temetkezés	1.	mondatrész
II.	Temetkezési költség	2.	"
III.	Luxus, gazdagság	6.	"
IV.	Halál	6.	"
V.	Prikler néni	9.	"
VI.	A Kerepesi út, Prikler néni lakóhelye	9.	"
VII.	A harisnya, amibe a pénzt gyűjti Prikler néni	16.	"
VIII.	A nagy emberek	24.	"
IX.	Veres Károly	26.	"
X.	Tehetség, siker, pályafutás	28.	"
XI.	Politikai szereplés	41.	"
XII.	Nyomor	66.	"
XIII.	Betegség	82.	"

A novella expozíciója négy bekezdésre, azon belül összesen hét mondategészre terjed ki, s itt megjelenik a jelentéssíkok közül négy, fokozatosan egymásba kapcsolódva:

1. bekezdés	1. mondategész:	I.	jelentéssík
	2. "	I., II.	"
2. bekezdés	3. "	I., II.	"
3. bekezdés	4. "	I., II.	"
	5. "	I., II.	"
4. bekezdés	6. "	III., IV.	"
	7. "	I., III.	"

Fokozatosan, lassan bontakozó fejtegetéssel indul a novella, a bevezetés után, mikor Prikler néni személye felbukkan, s ezzel elkezdődik a tulajdonképpeni elbeszélő rész, általában még mindig egy-két, esetleg három jelentéssíkot tartalmaz egy-egy mondategész. A jelentéssíkok nagy része már a novella első negyedében (1--24. mondategész) megjelenik, belépésük fokozatos, nem zsúfolódnak az új síkok egy-egy részletben. (Az első előfordulásukról tájékoztatást ad a fentebbi közlés.) A cselekmény csúcspontjain azonban egymás után olyan mondategészek következnek, amelyekben három-négy jelentéssík együttesen tűnik fel.

Ilyen az a részlet, amelyben Prikler néni izgatottan figyeli Veres Károly közéleti-politikai pályafutásának alakulását:

41. mondategész:	IX., X., XI.,	jelentéssík
42. "	V., IX., X.	"
43. "	IX., X., XI.	"
44. "	VIII., X., XI.	"
45. "	V., IX., X.	"

Gazdagok jelentéssíkokban az olyan mondategészek, amelyek a cselekmény valamely nagy fordulatát vezetik be: a 61. sz. mondategészen az I., V., VIII., X., a 66. sz. mondategészben (itt jelenik meg a már nyomorgó, beteg Veres Károly) az I., V., IX., XII. jelentéssík szerepel, a Veres Károly halálát ábrázoló, az ő életsorsát lezáró 91. mondategészben a IV., V., IX., XIII. jelentéssík lelhető fel. A novellát záró csattanós befejezés három bekezdésének mondategészei összefoglaló jellegűek: ismét a **szövegkezdet jelentéssíkjai** jelennek meg bennük:

37. bekezdés,	92. mondategész:	V.,	jelentéssík
38. "	93. "	I., II., V.	"
	94. "	I., II., V.	"
	95. "	I., V.	"
39. "	96. "	I., II., V., IX.	"

A novella tehát kerek, zárt szerkezetű, csattanóra épült, a két szereplőt és a viszonylag kevés jelentéssíkot drámaian mozgatja az író. Érvényes rá, amit VOIGT VILMOS megfogalmazásában idézünk a klasszikus novelláról (VOIGT V., Szegmentumszekvenciatípusok a négy novellában és ezek ideológiai konzekvenciái. In: A novellaelemzés új módszere Bp., 1971. 106): "Egységes eseményt mond el, amely a novella végén lezáródik, sőt a novella jellemző vonása az, hogy a lezárás kapcsolatban van egy kiélezett poénnal."

BOZSIK GABRIELLA

AZ INTÉZMÉNYNEVEK HELYESÍRÁSI HIBATÍPUSAI

RESÜMEE: (Orthographische Fehler in den Institutionsnamen) Das Ziel dieser Arbeit ist vor allem um die typischen grammatischen Fehler, die in den langen Institutionsnamen vorkommen, vorzustellen.

Neben den falschen Namen werden auch in jedem Fall die richtigen, fehlerlosen Formen mitgeteilt.

Die Rechtschreibung dieser Namen, werden mit der entsprechenden grammatischen Regel begründet, erklärt.

Talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az intézménynév az egyik leggyakoribb tulajdonnévfajta, amely életünk állandó kísérője, mindennapjainkban jelen van. A munkahelyi és magánlevelezés, a napilapok hirdetései, a televízió reklámjai, a falragaszok, plakátok, a könyvesboltok kirakatában levő kiadványok borítója, a telefonkönyvek névanyaga, az egyes cégek felirata, neonreklámja stb. mind állásfoglalásra késztet bennünket: jó-e a név szerkezete, kifejező-e, mond-e valamit tartalmát illetően, és nem utolsósorban kifogástalan-e az elemek helyesírása? A tapasztalatok azt mutatják, minél hosszabb a név, annál bonyolultabb a közvetlen összetevők belső szintagmatikus tagolása, nehezebben áttekinthető, értelmezhető az egész alakulat, ami maga után vonja a nagyobb hibázási lehetőséget.

Dolgozatunkban a rendelkezésre álló nevek közül a helyesírási szempontból kifogásolhatókat gyűjtöttük össze típusonként. Nemcsak a hibás alakokat, hanem a helyes formát is megmutatjuk egymás mellett.

1. Helyesírási rendszerünk egyik legvitásabb, legnehezebb részterülete az egybeírás és a különírás. Ezt jól alátámasztja az intézménynevek helyesírásában kimutatható szabálytalanság, hisz a legtöbb elkövetett hiba ilyen jellegű.

Hibás alak	**Helyes alak**
Gabonaforgalmi és Malomipari Szolgáltató Vállalat	Gabonaforgalmi és Malomipari Szolgáltatóvállalat

Csepeli Erőmű és Szolgáltató Üzemek	Csepeli Erőmű és Szolgáltatóüzemek
Geokémiai Kutató Laboratórium	Geokémiai Kutatólaboratórium
Miskolci Közúti Építő Vállalat	Miskolci Közúti Építővállalat
Munkavédelmi Tudományos Kutató Intézet	Munkavédelmi Tudományos Kutatóintézet
Országos Rendező Iroda	Országos Rendezőiroda
Statisztikai Kiadó Vállalat	Statisztikai Kiadóvállalat
Vízügyi Tervező Vállalat	Vízügyi Tervezővállalat
Közúti Beruházó Vállalat	Közúti Beruházóvállalat
Műszaki Dokumentációs és Fordító Iroda	Műszaki Dokumentációs és Fordítóiroda
Magyar Szénhidrogén-ipari Kutató és Fejlesztő Intézet	Magyar Szénhidrogén-ipari Kutató- és Fejlesztőintézet
A (a) Képzőművészeti Alap Kiadó Vállalata	A (a) Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata
A (a) Fővárosi Tanács Ipari Szervező Intézete	A (a) Fővárosi Tanács Ipari Szervezőintézete

Példáinkban a műfajjelölő szónak és az előtte álló jelzőjének a helyesírása megváltozott 1984-ben. Akkor ugyanis úgy vélekedett a bizottság az ilyen minőségjelzős kapcsolatokról, hogy az utóbbi évtizedekben kialakult jelentéstöbblet, jelentésváltozás miatt helyesebb az egybeírásuk a 107. b) pont szerint. Ma már a *szolgáltatóvállalat, ellátóvállalat, építővállalat, kutatólaboratórium* stb. intézményfajtát, típust jelöl összetételként, de sajnos ez a köztudatba, a mindennapi írásgyakorlatba nem került be. Sajnálatos az a tény is, hogy az illetékesek teljes passzivitást, érdektelenséget mutatnak, amikor a legudvariasabb hangnemben tájékoztatják őket az intézménynevükben található helyesírási hiba miatt.

Hibás alak	**Helyes alak**
Beloiannisz Híradástechnikai Gépgyár	Beloiannisz Híradás-technikai Gépgyár
Élelmiszer és Vegyiárunagykereskedelmi Vállalat	Élelmiszer- és Vegyiárunagykereskedelmi Vállalat
Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Szakmunkásképző Iskola	Mezőgazdasági és Élelmiszer-ipari Szakmunkásképző Iskola

Transzformátor, Röntgen és Villamoskészülékgyártó Vállalat	Transzformátor-, Röntgen- és Villamoskészülék-gyártó Vállalat
Autó és Alkatrészkereskedelmi Vállalat	Autó- és Alkatrész-kereskedelmi Vállalat

A bal oldali oszlop neveiben hibaként róható fel az, hogy a többszörös szóösszetételek tagjait szótagszámlálás nélkül egybeírták a névadók, pedig a 138. szabály értelmében az ilyen jelöletlen alárendelő viszonyokat csak hat szótagig helyes egybeírni, az annál hosszabbakat értelemszerűen kötőjellel kell tagolni.

Hibás alak	Helyes alak
Debreceni Asztalos és Kárpitosipari Szövetkezet	Debreceni Asztalos- és Kárpitosipari Szövetkezet
Országos Reuma és Fizikoterápiás Intézet	Országos Reuma- és Fizikoterápiás Intézet
Műanyag és Fémfeldolgozó Szövetkezet	Műanyag- és Fémfeldolgozó Szövetkezet
Országos Kőolaj és Gázipari Tröszt	Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt
Országos Kórház és Orvostechnikai Intézet	Országos Kórház- és Orvostechnikai Intézet
Országos Környezet és Természetvédelmi Hivatal	Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal
Kohó és Gépipari Minisztérium	Kohó- és Gépipari Minisztérium
Gyermek és Ifjúságvédő Intézet	Gyermek- és Ifjúságvédő Intézet
Egyesült Autófém és Rézműipari Szövetkezet	Egyesült Autófém- és Rézműipari Szövetkezet
Danubius Szálloda és Gyógyüdülő Vállalat	Danubius Szálloda- és Gyógyüdülővállalat
Óra és Ékszerkereskedelmi Vállalat	Óra- és Ékszer-kereskedelmi Vállalat
Hungária Szálloda és Étteremvállalat	Hungária Szálloda- és Étteremvállalat
Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda	Országos Fordító- és Fordításhitelesítő Iroda

Magyar Ásványolaj és Földgázkísérleti Intézet Magyar Ásványolaj- és Földgázkísérleti Intézet

Az egymás után következő szóösszetételek azonos utótagját nem szoktuk minden esetben kiírni, hanem kötőjellel helyettesítjük, kivéve az utolsót (lásd a 262. c) pontot). Fenti példáinkban az elmaradt kötőjelek okozzák a hibát.

Hibás alak	**Helyes alak**
Agyag- és Szilikát Ipari Szövetkezet	Agyag- és Szilikátipari Szövetkezet
Fővárosi Fotó Vállalat	Fővárosi Fotóvállalat
Egyesült Jármű Ipari Szövetkezet	Egyesült Járműipari Szövetkezet
Központi Hírlap Iroda	Központi Hírlapiroda
Magyar Divat Intézet	Magyar Divatintézet
Magyar Kábel Művek	Magyar Kábelművek
Posta Központi Hírlap Iroda	Posta Központi Hírlapiroda
Magyar Úszó Szövetség	Magyar Úszószövetség
Csomagolás Technikai Intézet	Csomagolástechnikai Intézet
Ferencvárosi Torna Club (ma: Klub)	Ferencvárosi Tornaklub
Magyar Kereskedelmi és Hitel Bank Részvénytársaság	Magyar Kereskedelmi és Hitelbank Részvénytársaság
Országos Kutatófilm Központ	Országos Kutatófilm-központ
Gyorsíró Szövetség	Gyorsírószövetség
Finomkerámia Ipari Művek	Finomkerámia-ipari Művek
Fővárosi Dohánybolt Vállalat	Fővárosi Dohánybolt-vállalat
Nemzetközi Újságíró Szervezet	Nemzetközi Újságíró-szervezet
Országos Széchényi Könyvtár Fölöspéldány Központ	Országos Széchényi Könyvtár Fölöspéldány-központ
Hírlapelőfizetési és Lapellátási Iroda	Hírlap-előfizetési és Lapellátási Iroda

A nevekben szereplő jelentéstömörítő és más jelöletlen alárendelő viszonyú összetételek különírásával vétettek a név használói a 129. pontban megfogalmazottak ellen. A *hitelbank* is olyan típusú szóösszetétel, mint az új banknevekben található *konzumbank, agrobank, merkantilbank, postabank*, azaz az elő- és utótag jelentése közti bonyolult kapcsolat több szóval fejezhető csak ki.

Hibás alak	Helyes alak
Arany Kacsa Étterem	Aranykacsa Étterem
Arany Csillag Szálloda	Aranycsillag Szálloda
Arany Sas patikamúzeum	Aranysas patikamúzeum
Arany Bárány vendéglő	Aranybárány vendéglő
Arany Kupa vendéglő	Aranykupa vendéglő

A 11. kiadású szabályzat 115. pontja rendelkezett az ún. anyagnévi előtagú összetételek írásáról. E szabály szerint egyszerű szóval kifejezett elő- és utótag esetén a két szót szóösszetételként kell írni, mint ahogy a jobb oldali oszlop példái mutatják.

Hibás alak	Helyes alak
A (a) Bükk-vidéke Mezőgazdasági Termelőszövetkezet	A (a) Bükk Vidéke Mezőgazdasági Termelőszövetkezet
A (a) Tápiómente Mezőgazdasági Termelőszövetkezet	A (a) Tápió Mente Mezőgazdasági Termelőszövetkezet
Mátravidéki Fémművek	Mátra Vidéki Fémművek
A (a) Dunavölgye Mezőgazdasági Termelőszövetkezet	A (a) Duna Völgye Mezőgazdasági Termelőszövetkezet
Tiszamenti Vegyiművek	Tisza Menti Vegyiművek
Pestvidéki Gépgyár	Pest Vidéki Gépgyár
Mátra--Körösvidéki Helyiérdekű Vasút	Mátra--Körös Vidéki Helyiérdekű Vasút

Ezekben a nevekben van egy olyan földrajzi névi eredetű birtokos jelzős szószerkezet (*a Tisza mente, Pest vidéke, a Duna völgye*), amely jelölt grammatikailag. Emiatt pedig, ahogy a 184. szabály is előírja, csak a különírt forma jó akkor is, ha a birtokszón már nem az *-e* birtokos személyjel, hanem az *-i* melléknévképző áll, hisz a birtokviszony logikailag, morfológiailag továbbra is fennáll.

Hibás alak	Helyes alak
Középdunántúli Gázszolgáltató Vállalat	Közép-dunántúli Gázszolgáltató Vállalat
Északbalatoni Vegyesipari Szövetkezet	Észak-balatoni Vegyesipari Szövetkezet
Északdunántúli Tervezővállalat	Észak-dunántúli Tervezővállalat

Középmagyarországi Pincegazdaság	Közép-magyarországi Pincegazdaság
Kisbuda étterem	Kis-Buda étterem

Súlyos hibának számít a felsorakoztatott nevek első elemeként egybeírt összetétel. A 177. pont a) részében kimondott elv alapján ugyanis az ilyen melléknévi előtagú, tulajdonnévi utótagú földrajzi névi kapcsolatokat, mivel nem tájegységeket neveznek meg, csak kötőjellel szabad írnunk. Az első szó (*észak, dél, közép* stb.) olyan köznév, pontosabban melléknév, amelyet sosem szoktunk egybeírni az utána következő köznévi vagy tulajdonnévi taggal (*Észak-Amerika, Dél-Ázsia, Közép-Kelet*).

2. Az intézménynevek helyesírását a bizottság azzal próbálta egységesíteni és könnyíteni, hogy minden elemre kötelezően előírta a nagy kezdőbetűt.

Hibás alak	**Helyes alak**
Észak-dunántúli Vas- és műszaki Kereskedelmi Vállalat	Észak-dunántúli Vas- és Műszaki Kereskedelmi Vállalat
Sajó menti Mezőgazdasági Termelőszövetkezet	Sajó Menti Mezőgazdasági Termelőszövetkezet
Tétényi úti Kórház	Tétényi Úti kórház
Nógrád megyei Tanács	Nógrád Megyei Tanács
212. számú Szakmunkásképző Intézet	212. Számú Szakmunkásképző Intézet
Füzesabonyi járási Rendőrkapitányság	Füzesabonyi Járási Rendőrkapitányság
Duna--Tisza közi Állami Építőipari Vállalat	Duna--Tisza Közi Állami Építőipari Vállalat
Észak-Magyarországi Áramszolgáltató Vállalat	Észak-magyarországi Áramszolgáltató Vállalat

A fenti nevek használói nemigen veszik tudomásul az AkH. 1984. 187. pontjának tartalmát, pedig az egy intézménynév összes elemét nagybetűvel íratja. Ezt tesszük mi is a jobb oldali oszlopban. Az utolsó példa írásmódja jelzi, nem elég világos mindenki számára az elem fogalma, azt azonosítják a szóalakokkal, és az összetétel írása ezért hibás.

Többek számára nehezen fogadható el a két különírt szóból álló földrajzi névi eredetű szerkezet (*Nógrád megyei, Tétényi úti, Füzesabonyi járási, Sajó menti*), ha egy intézménynévbe kerül mindkét elemében nagybetűvel. A bizottságnak is ne-

hezen alakult ki az egyhangú véleménye: néhányan nagyon zavarónak tartották ugyanannak a szerkezetnek kétféle helyesírását, mások a nagybetűs írás felé tolódásnak a káros hatását emlegették. A végső érv természetesen az maradt, hogy a kétféle írásnak van létjogosultsága, csupán dialektikusan kell szemlélni a kérdést: a közlés szándéka, a mondatkörnyezet, a kontextusbeli összefüggés dönt az éppen oda illő helyes írásmódról, azaz ha intézménynévben szerepel ez a szerkezet, a névség ténye miatt mindkét elemében nagybetűs lesz.

A kezdőbetűkkel foglalkozó alpontban kell említést tenni napjaink egyik legvitásabb típusú névszerkezetéről. Hogyan kell helyesen írnunk a több azonos előtagú alárendelő szóösszetételt, szükséges-e az azonos előtagra utaló kötőjel, és milyen lesz a kezdőbetűje az elemeknek: *Lakásépítő és -karbantartó Szövetkezet* vagy *Lakásépítő és Karbantartó Szövetkezet; Országos Tanszergyártó és -értékesítő Vállalat* vagy *Országos Tanszergyártó és Értékesítő Vállalat; Tiszántúli Gázszolgáltató és -szerelő Vállalat* vagy *Tiszántúli Gázszolgáltató és Szerelő Vállalat*? Sajnos a 11. kiadású helyesírási szabályzat egyetlen ilyen példát sem hoz a szótárban, de a szabályok példaanyagában sem található egy sem. A közös utótagú összetételekben amennyiben az utótag elmarad, kötőjel áll helyette annak szerepében. Értelemszerűen és a helyesírási következetesség miatt a közös, de hiányzó előtag esetében is csak ez a megoldás fogadható el, mert egyébként a szóösszetétel elveszíti összetétel jellegét, más lesz a név szintagmatikus kapcsolata is. A *Gázszolgáltató és Gázszerelő Vállalat* helyett egy teljesen más jelentésű, vállalatfajtát megnevező forma jöhet létre: *Gázszolgáltató és Szerelő Vállalat* (ezt viszont ma már összetételként írjuk: szerelővállalat). Pedig nem erről van szó. Ha viszont a kötőjelet kitesszük, utána az elem értékű szó mégsem lehet nagy kezdőbetűs, mert "csak" utótag, bár a közös utótagúak esetében is az előtagot írjuk ki utótag nélkül nagy kezdőbetűvel. Mindent összevetve e bonyolult szerkezetnek talán mégis ez volna a helyes formája: *Göngyöleggyártó és -ellátó Vállalat.*

Szólnunk kell még az olyan szerkezetű nevekről is, amelyekben a telephely neve benne foglaltatik az intézménynévben, de vesszővel elválasztva utolsó elemként. Amennyiben ez előre kerül első elemként, mivel nem alkalmi jelző, hanem a név állandó része, feltétlen nagybetűs lesz: *Egyházmegyei Könyvtár, Vác; Váci Egyházmegyei Könyvtár.*

Ugyanolyan rossz megoldás az is, amikor a telephely nevét, nem érezvén a helyét, kis kezdőbetűvel írjuk, rosszul: *zsámbéki Tanítóképző Főiskola.* Helyesen : *Zsámbéki Tanítóképző Főiskola.*

A szabályzat különbséget tesz az igazi, valódi intézménynevek és az intézményszerű elnevezések között. Az utóbbiakra nem érvényes a csupa nagybetűs írás, csak a tulajdonnévi vagy az azzal egyenértékű elemekre.

Hibás alak	Helyes alak
Vadászkürt Étterem	Vadászkürt étterem
Erzsébet Eszpresszó	Erzsébet eszpresszó
Juventus Gyermekruházati Bolt	Juventus gyermekruházati bolt
Béke Filmszínház	Béke filmszínház

3. Találunk olyan neveket is a feliratokon, amelyekben semmi sem indokolja egy jelzős szerkezet egybeírását, ennek ellenére összetételként jelölik.

Hibás alak	Helyes alak
Jószerencsét Mezőgazdasági Termelőszövetkezet	Jó Szerencsét Mezőgazdasági Termelőszövetkezet
Zöldmező Mezőgazdasági Termelőszövetkezet	Zöld Mező Mezőgazdasági Termelőszövetkezet
Kisgödör italbolt	Kis Gödör italbolt
Jószomszéd italbolt	Jó Szomszéd italbolt
Vörösrák étterem	Vörös Rák étterem

4. A hosszabb, többelemű nevekben a mellérendelő szószerkezetek tagjai közé, mivel felsorolásnak vehetők, vesszőt kell tennünk. Ez a példákban elmaradt.

Hibás alak	Helyes alak
Termelőszövetkezetek Értékesítő Beszerző és Szolgáltató Közös Vállalkozása	Termelőszövetkezetek Értékesítő, Beszerző és Szolgáltató Közös Vállalkozása
Fővárosi Egészségügyi Szervezési Tervezési és Információs Központ	Fővárosi Egészségügyi, Szervezési, Tervezési, és Információs Központ
Szövetkezeti Kereskedelmi Ipari és Szolgáltatóvállalat	Szövetkezeti, Kereskedelmi, Ipari és Szolgáltatóvállalat

Fa- Papír és Nyomdaipari Minőségellenőrző Intézet	Fa-, Papír és Nyomdaipari Minőségellenőrző Intézet
Kohó- és Gépipar-gazdasági Szervezési Számítástechnikai Intézet	Kohó- és Gépipar-gazdasági, Szervezési, Számítástechnikai Intézet

5. A különböző emlékezetes ünnepek időpontja előfordul időnként az intézménynevekben is. Gyakran idézőjelek közé teszik őket, hogy talán még jobban kiemelkedjenek a névből, pedig azokra egyáltalán nincs szükség, mert nem idézésről van szó.

Hibás alak	Helyes alak
"Május 1." Műanyag-feldolgozó Ipari Szövetkezet	Május 1. Műanyag-feldolgozó Ipari Szövetkezet
"December 4." Drótművek	December 4. Drótművek
"Május 1. " Ruhagyár	Május 1. Ruhagyár

6. A napilapokban, hirdetésekben gyakran a magánhangzók időtartamát jelölik rosszul a nyomdászok egy-egy névben. Az ilyen hibázás valószínűleg a helytelen köznyelvi ejtésre vezethető vissza többek között.

Hibás alak	Helyes alak
Országos Földtani Kutató- és Furóvállalat	Országos Földtani Kutató- és Fúróvállalat
Hazai Fésüsfonó- és Szövőgyár	Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár
Fővárosi Kézmüipari Vállalat	Fővárosi Kézműipari Vállalat
Budai Ludláb vendéglő	Budai Lúdláb vendéglő
Csokonai filmszinház	Csokonai filmszínház
Szolnok Megyei Állami Épitőipari Vállalat	Szolnok Megyei Állami Építőipari Vállalat
Müanyag- és Gumiipari Szövetkezet	Műanyag- és Gumiipari Szövetkezet

7. A jelenleg forgalomban levő hatalmas mozaiknévanyagban jórészt a betűszók és szóösszevonások alapvetően eltérő írásmódja okozza a gyakori hibákat.

Hibás alak	Helyes alak
TASzSz	TASZSZ
KIOSz	KIOSZ
IBUSZ iroda	IBUSZ-iroda
T.I.T	TIT
UNESCO.	UNESCO
MTÁ-nak	MTA-nak

A betűszók egyik legtipikusabb hibáját akkor követjük el, amikor a kétjegyű mássalhangzó közül csak az első jegyet írjuk nagybetűvel, a másodikat pedig kicsivel. A 283. pont ezt ma már tiltja, ezért a szót alkotó minden kezdőbetűt nagybetűvel kell írnunk.

A mozaikszó helyesírásának története úgy tartja, hogy a pontnak a kezdet kezdetén (a múlt század végén, majd a századfordulón) igen nagy szerepe volt. Az mutatta meg, hogy a mozaikszó voltaképpen rövidítés, majd csak később maradtak el egyformán a betűk utáni és a szó végén feltüntetett pontok. Akkor vált igazán az egyszerű köznyelvi rövidítés tulajdonnévi értékű szóvá. Már az 1954-es szabályzat, de az 1984-es szabálygyűjtemény szerint is a pont nélküli mozaikszók az elfogadhatóak a 285. passzus értelmében.

Amennyiben a betűszókhoz olyan köznevet kapcsolunk, amely azzal valamilyen jelöletlen alárendelő viszonyba kerül, csak a kötőjeles megoldás az elfogadható a 287. pont alapján.

A 286. ponttal ellentétesen járnak el azok, akik a mozaikszó végén levő magánhangzónak a toldalékolás hatására történő megnyúlását az írásban jelölik.

Hibás alak	Helyes alak
ALUTERV	Aluterv
Fényszöv-nél	Fényszövnél
Demisz tag	Demisz-tag

A tulajdonnévi szóösszevonásokra az jellemző, hogy csak az első betűjüket írjuk általában nagy kezdőbetűvel, a többit általában kisbetűvel helyes írni. Ritkán, kivételes esetben pl. reklámcélból elfogadható a csupa nagybetűs írás is, de ne ezek számát szaporítsuk. Az általánosan elfogadott közkedvelt forma a tapasztalatok szerint inkább az egységesen nagybetűkből álló írás. Az átlagos műveltséggel rendelkező ember sem tudja mindig biztonsággal szétválasztani a betűszót a szóössze-

vonástól. Ez a két fogalom a mindennapi közgyakorlatban összefolyik, és az írásmódjukat sem képesek megkülönböztetni legtöbben.

A toldalékolás a betűszókhoz hasonlóan kötőjellel történik, és az összetételi utótagok is annak segítségével csatlakoznak a szóösszevonáshoz.

ZIMÁNYI ÁRPÁD

SZÓKINCSTANI VONATKOZÁSÚ NYELVMŰVELŐ CIKKEK A NAPI- ÉS HETILAPOKBAN 1945 ÉS 1985 KÖZÖTT

ABSTRACT: (Philological articles on lexicology in the Hungarian newspapers between 1945 and 1985) This is a summary of the permanent columns dealing with the problem of linguistics and correct usage in the Hungarian newspapers (dailies, weeklies, magazines). The study concentrates on the theme of lexicology, and analysis the vocabulary of the different linguistic and stylistic layers and the technical jargons as well. The number of the foreign words grows step by step in this period, and the study examines the problems of the English words in the Hungarian total vocabulary (disco, foot-ball, hi-fi, market, shop, team, week-end etc.).

A nyelvművelő irodalom legtermékenyebb területe a szavak különböző nyelvhelyességi, nyelvtani és jelentéstani sajátosságaival foglalkozik. A Magyarosan és a Magyar Nyelvőr sajtószemléi (l. a Felhasznált irodalom címszó alatt) rendszeresen földolgozzák a napi- és hetilapokban közölt nyelvi cikkeket, amelyek -- az 1975 utáni időszak saját adatolásával kiegészítve -- alapul szolgáltak e vázlatszerű összefoglaláshoz. Terjedelmi okok miatt itt csupán a szókincstani vonatkozású cikkek áttekintésére van lehetőség, a jelentéstani és a szóhasználati témák elemzése újabb dolgozatot igényel.

Az alábbiakban képet kaphatunk arról, hogy a szókincsünkben négy évtized alatt végbement változásokat mennyiben sikerült a nyelvművelésnek követnie.

1. Az idegen szavak

Az idegen szavak elleni küzdelem egész nyelvművelésünket végigkíséri. Bár az 1950-es évek elején a purizmus elvetése átmenetileg csökkentette a kifogásolt szavak arányát, számuk a hatvanas évek végétől mégis egyre nő. Az idegen elemek azóta is folyamatosan olyan nagy mértékben kerültek és kerülnek be nyelvünkbe, amilyenre az ötvenes években, illetve korábban nem volt példa. Újraéled sok görög

és latin szó (terminus technicus), fölösleges angol szavakat vesz át a nyelvi köztudat, nő a nemzetközi műveltségszavak száma. Amíg a purista nyelvművelés korában egyesek minden idegen szót ki akartak irtani, addig az idejétmúlt elvek elhalása után már csupán a legújabb jövevények elleni föllépés a jellemző. Ennek megfelelően kétféle szemlélettel találkozunk a vizsgált időszakban: az egyoldalúan romboló, bíráló, valamint a csak fölöslegest kritizáló irányzattal.

1.1. Az idegen szavak elleni föllépés, "harc" népszerűsége több okkal magyarázható.

1.1.1. Az idegen szó mint felszíni jelenség, sokkal könnyebben szemet szúr az esetleg súlyosabb, de nem annyira feltűnő mondatszerkesztésbeli vagy stilisztikai nyelvi vétségeknél.

1.1.2. Az ilyesféle "nyelvvédelemhez" nem szükséges különösebb szaktudás: elég kipécézni három-négy idegen szót, s máris nyelvszennyezést kiálthatunk -- figyelmeztet az Új Magyarország cikkírója 1945-ben.[1]

1.2. Éppen ezért közvetlenül 1945 után még a puristák túlhaladott és egyoldalú véleménye is fölbukkant. Nemcsak az elfogultság, hanem a valóságos magyarázatok hiánya is jellemezte kijelentéseiket.[2]

Az akkori szemléletet jól mutatja Nemes Zoltán megállapítása: "Az újságok nyelvében nagyon sok a fölöslegesen használt idegen szó (a különböző szóknak 60 %-a, az összes előfordulásoknak 40 %-a ilyennek tekinthető). Ezeknek kiküszöbölésére, mellőzésére kellene törekedni."[3] A szerző ellenérzéssel viseltetik az alábbiak iránt is: *miniszter, doktor, politika, film, autó, dollár, opera, sport, kancellár, gól, millió, szocialista, programm* (sic!). Úgy véli Nemes Zoltán, hogy az újság nagy tömegeknek sok tekintetben vezetője és nevelője, ezért elsőrendű kötelessége az újságírónak úgy fogalmazni, hogy az kiállja a nyelvtisztaság összes próbáját.

A Magyarosan által vezetett irtóhadjáratot azonban nem követték sem a lapok, sem a cikkírók. 1946-ban 10 nyelvművelő írás közül kettő foglalkozik az idegen szavakkal, és valóban szükséges magyarításra hívja föl a figyelmet.

1.3. Igen nagy hatással volt a nyelvművelésre a televízió és a magnetofon elterjedése. Sok vita közepette maradt meg elnevezésük idegen eredetű formája, amit rendszeresen kifogásoltak 1954 és 1958 között, ahogy néhány évtizeddel korábban történt a *rádió* esetében. A *televízió* helyett ajánlották a *képrádió, távolbalátó, képvető, képszóró*; a *magnetofon* helyébe pedig a *hangrögzítő, hangfelvevő, beszélő* és a *mágneses hangrögzítő készülék* kifejezéseket. A legtöbb vélemény 1957-ben és 1958-ban látott napvilágot: összesen öt cikk jelent meg a Rádiótechnika, a Szocialista Posta és a Népszabadság hasábjain.

A *televíziós játék (telejáték)* helyett is hiába ajánlották a *képjátékot*, az előbbi először *televízió játékra* rövidült, majd *tévéjáték* lett belőle -- kísérhetjük végig a fejlődést lapjainkban. A filmgyártás és a televízió egyéb szakszavai is megmaradtak idegen formájukban, pedig a Rádió- és Televízióújság gyakran foglalkozott velük (*monitor, kamera, kameraman, operatőr*).

1.4. Nagy visszhangot váltott ki Kodály Zoltán azon véleménye, amely szerint harcot kell indítani a *kultúr-* előtagú összetételek ellen. A Csillag 1955. augusztusi számában megjelentekre reagált az Új Világ, a Magyar Rádió c. lap, a Népművelés és a Hajdú-Bihari Napló. A javaslatok részben megvalósultak: *kultúrház -- művelődés háza, kultúrműsor -- műsor, kultúrverseny -- művészeti verseny.*

1.5. Az idegen szók szaknyelvi szerepe állandó témája a szakfolyóiratoknak.

1955-ben az orvosi nyelv magyarral is helyettesíthető kifejezéseiről, korcs képzésű szavairól folyt vita az Orvosi Hetilap három számában (vö. hasonló témáról: Nyr. 1989. 1. szám). Az összegzés megállapítja, hogy nem kell túlzásba vinni a nyelvünkben már meggyökeresedett szavak irtogatását, még ha grammatikailag hibás is a képzésük. Az egyetemi oktatás keretében szaktanfolyamokat kellene szervezni a szabatos, magyaros orvosi írásmód elsajátítására. Ajánlható lenne orvosi nyelvművelő ankétok megtartása.[4]

Az alábbi fölsorolás jelzi, hogy a szaknyelvekbe került idegen szavak kérdéskörét főleg a szaklapok kísérték figyelemmel, a napilapok nyelvművelő cikkeire nem volt kimutatható hatással ez a téma:

1957: nemzetközi postás szakkifejezések magyarítása (Szocialista Posta c. lap). Latin szakkifejezések szükségessége a biológiában (Élet és Tudomány 2. szám).

1963: közlemények az alábbi folyóiratokban: Kohászati Lapok, Szocialista Posta, Bányászati Lapok, Magyar Kémikusok Lapja.

1970: Bányászati és Kohászati Lapok, Geodézia és Kartográfia, Magyar Kémikusok Lapja, Műszaki Élet.

1980 után annyiban változott a helyzet, hogy a számítástechnika fejlődése miatt a számítógépes szaknyelv közelebb került a nagyközönséghez, mivel mind több szakma dolgozóit érintette, és nem szorítkozott egyetlen szakterületre. Sűrűbbé vált az idegen szakkifejezések tárgyalása népszerű folyóirataink ban, sőt napilapjainkban is (Élet és Irodalom, Élet és Tudomány; Esti Hírlap, Észak-Magyarország, Petőfi Népe).

1.6. A vizsgált négy évtizedben gyakrabban tárgyalt idegen szavak a megjelenés sorrendjében: *vaku (villó, villantó), kinemaszkóp (szélesvászon), kondenzá-*

tor, transzformátor (kondi, trafó), telefon (távbeszélő), frizsider, plénum, koncepció, diszpécser, weekend, camping, szuterén, eszpresszó, drinkbár, musical, kontroll, ragu, neszkávé, szimpozion, stewardess, grape fruit, eszkaláció, ultra-, szuper-, szuper, hiper-, show, szerviz, centrum, computer (komputer, kompjuter), infrastruktúra, stég.[5] Nehéz a megjelenés időrendjének a meghatározása, s ezt két olyan példa bizonyítja, amely az utóbbi évtizedben elterjedt idegen kifejezésekkel kapcsolatos. Az egyik a *hot dog*, ennek első adatolása 1964-ből való,[6] a másik a *team*, már 1974-ben fölfigyelt rá a nyelvművelő irodalom.[7]

1.7. A hetvenes évektől kezdve különös visszafejlődést észleltek nyelvészeink: a már egyszer háttérbe szorított, magyarral helyettesített idegen szavaknak újból való használata főleg a sportnyelvben jelentkezett (*művészi torna* -- modern gimnasztika -- *ritmikus sportgimnasztika; koronglövés/agyaggalamblövés* -- *trap/skeet*),[8] pedig sikeresnek tűnt a sportnyelv megtisztítása (vö. Fábián Pál; Magyarosan XIV--VI.). Bár Benedek István ellene van az idegen szavak fölösleges használatának, de még inkább a mesterséges magyarításnak.[9]

1.8. A sajtó folyamatosan foglalkozott az idegenből való fordítások hibáival. Kifogásoltak egyes könyveket, napihíreket, filmfeliratokat. Annak ellenére, hogy az utóbbi két évtizedben jóval több lehetőség van az idegen nyelvek megfelelő elsajátítására, durva, sőt nevetséges hibákkal bőven szolgálnak a fordítók. Ezek föltárásában a Rádió- és Televízióújság, valamint az Élet és Irodalom járt az élen.

2. Réteg- és csoportnyelvek

Az alábbi összefoglalás csak azokat a csoportokat tartalmazza, amelyekről érdemleges megállapítások tehetők a lapok munkássága alapján.

2.1. *A hivatali nyelv.* Az e témában fölfedett visszásságok sűrűn jelentkeztek a nyelvművelő rovatokban, de nemcsak a szókincstani vonatkozások érdekelték a cikkírókat, hanem szóhasználati, alaktani és mondattani jellegzetességek is.

2.1.1. "Ha azt akarjuk, hogy a nép akarata váljék uralkodóvá az államélet minden területén, akkor mindent el kell követnünk, hogy a nép nyelve is uralkodóvá váljék." A hivatalos nyelvvel szembeni érzéseinek az akkori politika irányvonalához igazodva hangot adó kijelentés 1947-ből való.[10] A korai felismerést nem követte azonnali változás, pedig sokan és bátran ostorozták a megrögződött hibás szóhasználatot, az érthetetlenségbe fulladó, nyakatekert mondatszövevényeket. Két évtizeddel később Ferenczy Géza úgy fogalmazott, hogy a hivatalos nyelv száz év alatt nem sokat változott.[11] Rá tíz esztendővel, 1977-ben Sztankay József párhuzamba állította a hivatali nyelvet, a közérthetőséget és a demokratizmust,[12] majd mind

többen szóltak amellett, hogy az emberek szóhasználatától és stílusától elrugaszkodott hivatali nyelv fölszámolása elválaszthatatlan a demokratizmus meglététől, fejlesztésétől.

2.1.2. A cikkírók -- időrendi sorrendben -- többször kifogásolták az alábbi szóalakokat, kifejezéseket: *értékesít, készletez, szivarka, bérlemény, áruda; folyamatba tesz, becsatolja az iratokat* (az eddigi példák 1960 előttiek); *azt követőleg, következésképpen, biztosít, hatékony, nagyságrend, rendelkezik, árfekvés, pillanatnyilag.* Az utóbbi nyolc divatszónak is minősíthető, használatuk egy jól körülhatárolható időszakban igen intenzív a cikkek tanúsága szerint, de azután már ismét ritkábbá válik a megjelenésük.

2.2. *A szakmák nyelvhasználata.* Mivel nem tömegeket, hanem meghatározott csoportokat érintő területről van szó, nem egyenletes az ilyen tárgyú cikkek sajtóbeli közlése. Két jelentősebb mozgalom említhető: az egyik az ötvenes évek közepén, amikor a napilapok és a folyóiratok hasábjain megélénkült az érdeklődés az egyes szakmák nyelvhasználata iránt, majd néhány éves hanyatlás következett, és a hatvanas években már főként a szaklapok tartották szem előtt a foglalkozások szókészletének bemutatását. 1980 után viszont újból a nagyközönséget is érdeklő téma került a lapokba: a számítástechnika.

2.2.1. A műszaki nyelv művelése. Péczeli Antal okos érveléssel sürgette a szakmákban dolgozókat arra, hogy miképp törekedjenek a helyes nyelvhasználatra.[13] Ezzel olyan mozgalom bontakozott ki 1955-ben, amely erre a területre irányította a figyelmet, meggyorsította a műszaki nyelvekkel foglalkozó nyelvművelő szakirodalom megjelentetését (Műszaki és tudományos terminológiáink alakulása és fejlesztésének főbb kérdései, 1955., Műszaki értelmező szótár, (Sorozat) 1958--; Műszaki Nyelvőr, 1964.; Szaknyelvi kalauz, 1964.), segítette az új műszaki nyelv megteremtését, az új fogalmakat találóan megnevező szavak keresését. Különösen gazdag az 1956-os esztendő termése, amikor a Magyar Nemzet, a Művelt Nép, a Szabad Nép, valamint a Béke és Szabadság rendszeresen tollhegyre tűzte ezt a témát.

2.2.2. Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1961. május 17-én ülést tartott a magyar szaklapok nyelvi kérdéseiről, aminek hatására ismét megugrott a műszaki nyelvvel foglalkozó írások száma: még ebben az évben hét folyóirat (Bányászati Lapok, Cukoripar, Közlekedési Közlöny, Köznevelés, Műszaki Élet, Rádiótechnika, Szocialista Posta) összesen nyolc cikket közölt, pedig az előző két évben összesen nem jelent meg ennyi e témában.

2.2.3. 1963 májusában zajlott le az MTA Nyelvművelő Bizottságának újabb tanácskozása, amely a szaknyelvek fejlődésével, valamint szervezett formában meginduló kutatásával foglalkozott. A két évvel korábbinál is nagyobb volt a lapok nyelvi cikkeinek száma, melyet az említett ülésszaknak is tulajdoníthatunk. Nyolc sajtótermékben tizenhét ide illő írást közöltek (az előző pontban feltüntetett folyóiratok mellett új az Elektrotechnika, a Geodézia és Kartográfia, valamint a Kohászati lapok).

2.2.4. Az előző három pontban foglaltakhoz hasonló, kiemelkedő eseményt magukban foglaló és termékeny esztendők nem követték 1963-at. A kevés jó példa közé tartozik a Vasúti Szaknyelvi Bizottság 1983-as megalakulása, melyről beszámoltak a lapok is: Reprezentatív példaként két év adatait közlöm:

1970: jogi szaknyelv -- 2 cikk
közgazdaság-tudomány -- 1 cikk
külkereskedelem -- 1 cikk
bányászat -- 2 cikk
pedagógia -- 1 cikk
orvosi nyelv -- 1 cikk
a molnárok nyelve -- 1 cikk

(Az írások megoszlása: összesen 9 cikk 5 szaklapban, 1 napilapban és 1 folyóiratban.)

1977: a szaknyelvekről általában -- 1 cikk
műszaki nyelv -- 1 cikk
pedagógia -- 1 cikk
közgazdaság-tudomány -- 1 cikk
az aratók nyelve -- 1 cikk
katonai szaknyelv -- 1 cikk

(Az írások megoszlása: összesen 6 cikk 5 napilapban és 1 folyóiratban.)

Az arányok változását szemlélteti, hogy 1970-ben összesen 260 feldolgozott cikk közül volt 9 szaknyelvi, 1977-ben pedig 500 közül 6.

2.3. *A mozgalmi nyelv.* 1945 után a politikai élet viharos átalakulása, az új szervezeti formák adta kényszerhelyzet kitermelte a szükséges nyelvi eszközöket. A mozgalmi nyelv sablonoktól, frázisoktól hemzsegő hibaforrás lett, ami főleg az 1945-öt követő évtizedekben nyomta rá bélyegét a lapok nyelvművelő tevékenységére, bőséges témaválasztékot nyújtva a cikkíróknak.

Joggal kifogásolták a szerzők a semmitmondó szólamokat, kifejezéseket, de maga a párt is tisztában volt e tarthatatlan helyzettel, és harcot indított a mozgalmi

zsargon vadhajtásai ellen. Erre utal Révai József beszéde az MDP II. kongresszusán.[14]

Az első észrevételek egyike Lőrincze Lajostól való 1950-ből.[15] Gyors siker helyett több évig elhúzódó kampány vette kezdetét, melynek keretében a legáltalánosabb hibákat könyv alakban is összefoglalták (Fónagy Iván--Soltész Katalin: A mozgalmi nyelvről. Bp. 1954.).

2.3.1. A mozgalmi zsargonnal foglalkozó nyelvművelő cikkek száma 1956-ig nőtt (ekkor volt a feldolgozásokban a legtöbb, 12, míg 1955-ben 6, 1954-ben 4), 1959 után viszont már legföljebb elvétve bukkan föl egy-egy ilyen írás, helyét átveszi a hivatali nyelv bírálata. A mozgalmi nyelv, a hivatali nyelv és az alább tárgyalt argó között talál bizonyos összefüggést Faragó Vilmos, amikor folyamatként szemlélteti, hogy a rosszul használt hivatali nyelv zsargonná satnyul, majd tolvajnyelvvé süllyed.[16]

2.3.2. A gyakori használat során a "nagy szavakat" -- ahogy a Nyr. fogalmazza (1957: 499) -- lejáratták: *harc, munka, dolgozó, béke, lelkesedés, minőségi, élenjáró*; viszont a jelentéktelen szavak "megdicsőültek" (i. h.): *ügy, kérdés, megold, hiányosság, egy sor, alapszerv, pártszerv, féleség, szükséglet, felé, komoly, termelés, átbeszél*. Újabb fejlemények: *ragozza/szorozza a problémát/kérdést, lerágott csont*.

2.4. *Az argó*. A jassznyelvet, a tolvajnyelvet, az argót mindig is határozottan elítélte a nyelvművelő közvélemény. A bírálatok száma az ötvenes években szaporodott meg sok olyan szó kifogásolásával, amit később nem sikerült visszaszorítani, bár még két évtizeddel utána is olvashattuk a cikkírók figyelmeztetéseit. Hosszabb idő elteltével visszatekintve az 1945-öt követő helyzetre, élesen kirajzolódik az a nyelvi hanyatlás, az a hirtelen bekövetkező romlás, ami a szókincs negatív irányú változásában nyilvánul meg. A nyelvet óvó-féltő művelői megdöbbenéssel fogadták a számukra ekkor megbotránkoztató szavak gátlástalan jelenlétét. Nemcsak a köznyelvbe, hanem az irodalmi nyelvbe, a fordítások szövegébe is beszivárogtak a nemkívánatos elemek, nem kis ellenérzést kiváltva. A kifogásolt szavak nagyon határozottan megkapták a jassznyelvi, tolvajnyelvi bélyeget. A használatból kiszoríthatatlan divatszavak olyan stílusváltozáson mentek át, hogy egy viszonylag rövid idő után (némely esetben mindössze 5-10 esztendő leforgása alatt) toleránsabbá vált velük szemben a nyelvművelő irodalom, s az ötvenes évekre jellemző tiltakozási hullám is elült. Igénytelenségnek kell tartanunk, hogy a nyelvileg helytelen, durva szavak egyre kevésbé ellenszenvesek a nyelvet használók számára, sőt az irodalom, a film, a színház "jóvoltából" széles körben rögződtek. A zárt stílusrétegbe

tartozó argó jellegű szavak kiszabadultak szűk használati körükből, és sokkal általánosabbá váltak. Néhány közülük valóban elvesztette jassznyelvi sajátosságát, hangulatát.

2.4.1. *Példák.* A cikkekben a hatvanas évek közepéig rendszeresen kifogásolták az alábbiakat: *alma, almás, balhé, csaj, duma, haver, meló, pacák, srác, szia* (figyelemre méltó az Élet és Irodalom 1985. 4., 6. és 7. számában lezajlott vita a legutóbbi szóalakról).

2.4.2. A nyelvet szegényítő elemek föltárása után -- kiváltképp a hetvenes évek második felétől kezdve -- a **durvaságok** elleni hadjárat lett a nyelvművelők és az író, újságírók munkálkodásának egyik fő területe. Illyés Gyula figyelmeztetése még idejekorán hangzott el, de sajnos pusztába kiáltott szó maradt (1968).[16]

A trágárság, a nyelvi mocsok -- amit mind többen kötnek össze a magatartáskultúra hiányosságaival, a műveltség fogyatékosságaival -- annyira elárasztotta mindennapjainkat, hogy 1985-ben kilenc írásnak adott témát. Szilágyi Ferenc ismét Illyés Gyulát idézi: "Az obszcén szavak terjedését azok próbálják meg nyelvi demokratizálódásként értelmezni, akik az alacsonyt a népben összetévesztették az aljassal."[17] Az ilyeneket nevezi Bodor Pál "a beszéd garázdáinak".[18]

A durvaság egyaránt pusztít az irodalomban, a filmekben, az ifjúság nyelvében, ezért lenne szükség az illemtanra -- hangsúlyozza négy cikk 1985-ben (Észak-Magyarország, Magyar Nemzet, Kelet-Magyarország, Petőfi Népe).

2.5. *Az ifjúság nyelv.* A fiatalok nyelvhasználata különleges helyet foglal el a csoportnyelvek sorában. Átmenetet képez a köznyelv és az argó között, ugyanis fölhasználja az utóbbi egyes elemeit, de tőle elütő, egyedi sajátosságai is vannak. A cikkek alapján levont fenti következtetés részben fedi, részben viszont nem Kovalovszky Miklós véleményét: "1. A fiatalok eddigi szűkebb csoportnyelvei egybeolvadtak és egységesültek egy általános érvényű ifjúsági nyelvben (...) 2. Az ifjúság korábbi rétegnyelvei eltűntek, egybemosódtak (...) 3. Eltűnt az ifjúsági nyelv régebbi argójellege, vagyis titkossága, a kívülállók számára való érthetetlenség elkülönítő szándéka."[19] A cikkírók egynémelyike élesebben fogalmaz a jassznyelvi, argotikus jellegzetességekkel kapcsolatban. Így sok az átfedés a 2.4. pontban tárgyaltakkal, de a 2.3. pontban foglaltakkal is.

2.5.1. Nem jutottak közös nevezőre a diáknyelvről vitatkozó szakemberek sem. Az MTA Nyelvművelő Munkabizottsága pályázatot hirdetett az ifjúság nyelvének megismerésére 1965-ben. Az akkor még kellően föl nem tárt területnek számító diáknyelv több ellenzőre, bírálatra talált, sőt nyelvrontással is vádolták.[20]

Az ifjúsági nyelv szókincsét taglaló írások száma a lapokban nem haladta meg az évi 2--3-at, és általában konkrét példáknál maradtak (a tantárgyak elnevezései, az elégtelen szinonimái, divatszavak), csak ritkán elvi jellegűek. Az utóbbiakban helytelenítették a szókincs beszűkülését, a beszédkészség romlását, sürgették a gondolkodás nevelését, fölfedték a magatartáskultúra beszédre gyakorolt hatását.

A hetvenes évek közepétől a szerény mennyiségű cikkanyagban mind kevésbé kifogásolják a fiatalok szókincsét és a fiatalos szóhasználatot (eltekintve a trágár elemektől), annál toleránsabb vélemények bizonygatják e nyelvi réteg szükségességét, képszerűségét, szellemességét. "Ez a szókincs a fiatalok társadalmi, politikai felnőtté válásával lassan kikopik. Serkenti, mintsem visszafogja az ellene berzenkedő köznyelv fejlődését".[21]

3. Névtan

1966-ig csak elvétve foglalkoztak a lapok névtani kérdésekkel, a megjelent cikkek 1 %-a sorolható ide. Például 1952-ben és 1953-ban egyetlen ilyen jellegű írás sem látott napvilágot. Kimondottan onomasztikai témákat a következő több mint egy évtized alatt sem igen dolgoztak föl. A hatvanas évek második felétől azonban egyre szaporodott az évi cikkmennyiség, aránya azóta eléri az 5 %-ot.

3.1. *Személynevek*

3.1.1. Családi nevek. 1972-ig semmilyen rendszer sem figyelhető meg a publikációkban, amelyek elszórtan, alkalmilag jelentkeztek. Ezután azonban már többször visszatértek az újságok a névviselési szokások tárgyalására, illetve részletezték az asszonyok névviselési szabályait. Ez utóbbi téma folyamatosan megmaradt 1985-ig, évente 2--3 alkalommal találkozhattunk vele a lapok hasábjain, nem egyszer a jogi és közigazgatási tudnivalókkal együtt. 1973-ban folyt vita az asszonynevekről, és ezzel összefüggésben 8 cikk jelent meg a Magyar Nemzet és a Magyarország jóvoltából (január és február hónapokban). Nem minden megállapítás bizonyult időtállónak: hiába nevezték többen antidemokratikusnak a férj nevéhez csatolt *-né* képzős formát, mostanáig a nők többsége ezt alkalmazza. A helytelennek bélyegzett megoldás, mely szerint a férj családnevét a nő utóneve követi, azóta mind jobban elterjedt.

A cikkek konkrét példái a családnevekkel kapcsolatban: a családnevek kialakulásának története, a foglalkozások elnevezései és a családnevek; *Ady, Batthyány, Barta, Beck, Jakucs, Latabár, Marx, Zente.*

3.1.2. Utónevek. Bár 1966-ig szintén kevésszer tértek ki a keresztnevekre, mégis többször foglalkoztak velük, mint a vezetéknevekkel. Mindvégig jobban ked-

velt téma volt az utónevek kialakulása, jelentése, változatos formáik, a becenevek sokasága, a vezetéknevekkel való hangzásbeli-jelentéstani egyeztetése. Az utónevekkel kapcsolatos vita kezdete 1968, amikor az MTA Nyelművelő Munkabizottságának ülésén az új, készülő utónévjegyzékről esett szó. Az újságok beszámolói révén az olvasók hozzászólásai nagy érdeklődést jeleztek. A Magyar Nemzetben 9 közlemény jelent meg, más lapokban pedig 3. Az alábbi véleményeket fejtették ki: az új utónévkönyv ne előírás legyen, hanem csak tanácsot adjon, térjenek ki a naptárreformra, fogadják el a névváltozatokat. Ebben az évben is, majd a rá következő esztendőkben ugyanúgy, Ladó János tollából szakavatott eligazítást kaptak az olvasók: 1968-ban 2 cikket írt, 1969-ben 3-at, 1973--74-ben 2-2-t.

Az 1969-es cikkek témái: különleges keresztnevek, közös tőről fakadó női--férfi utónevek, női névvé vált virágnevek, családnevekből kialakult utónevek, idegen keresztnevek, becenevek, valamint külön cikkek a *Cecília, Dániel, Erzsébet, István* és *Marianna* keresztnevekről. Ez az esztendő az utónevek földolgozása szempontjából kiemelkedő, hiszen összesen 8 különféle írásnak adtak témát.

Pár év múlva már egyesek kevesellték az Utónévkönyv adta lehetőségeket, s Ladó János a Nyelvtudományi Intézethez irányította azokat, akik másféle nevet kívántak adni gyermeküknek.[22] Ettől kezdve ugyan a vizsgált cikkanyagon belül megmaradt az utónevek elég magas, 3-4 %-os aránya (évi 5-10 írás), ellenben főként a nevek értelmezését adták, vagy a fölkapott, divatos idegen utóneveket vették célba. Az utóbbi megállapítás különösképpen igaz az 1980--85 közötti évekre, amikor a következő nevekkel is foglalkoztak: *Adrián, Cintia, Lúcia, Marcella, Mercédesz, Mónika, Viktória.*

3.2. *Földrajzi nevek.* 1970 előtt elenyésző számban közöltek ilyen témájú cikkeket. Azután viszont megnőtt az etimológia iránti érdeklődés, illetve az utcanévadás foglalkoztatta az újságolvasókat, így e két terület adja a földrajzi nevekkel kapcsolatos cikkek zömét. 1975 után a figyelem homlokterébe kerültek a feledésbe merülő dűlőnevek, s a lapok rendszeresen tudósítottak a mind több helyen megindúló földrajzinév-gyűjtésről. A mozgalom jelentőségét Bárczi Géza szavai világítják meg: "Ez az első eset a nyelvújítás kora óta, hogy a nyelvtudomány megmozgatta az egész országot."[23]

3.2.1. Konkrét példák: különös helységneveink (1967), *Budapest* (visszatérő téma, 1972-ben vitasorozat róla a Magyar Nemzetben); *Csebokszári, Hajdú, Körös, Göcsej* (mind 1971-ben), *Helvécia* (1974), *Balaton* (gyakori a tárgyalása).

3.3. *Egyéb tulajdonnevek.* A többi tulajdonnévfajtával (az intézménynevekkel, a csillagnevekkel, márkanevekkel, címekkel, állatnevekkel) nem törődött a nyelvművelő sajtó, ezért az elszórt közlések (1 % alatti arányban) értékelhetetlenek.

3.3.1. Kivétel az 1970-es esztendő, amikor két közlekedési eszközünk névadása szolgált témaként: a *Libegő* és a *metró.* Az előbbit tízezer javaslat közül választották ki névadópályázaton, ahol még ilyen ötletek voltak: *Álomszék, Budakuli, Gólyaláb, Kakukkmetró, Villamosszék.* A beszámolókat a Magyar Nemzet és a Magyar Hírlap közölte.

JEGYZETEK

1. Új Magyarország 1945. szept. 11.
2. Kemény Gábor: Az idegen szavak. Élet és Tudomány 1974. 1929.
3. Nemes Zoltán: Idegen szók az újságok nyelvében. Magyarosan XVI. 77.
4. Milkó Vilmos. Orvosi Hetilap 1955. dec. 18.
5. Az AkH. 11. kiadása a következő szóalakok helyesírását szabályozta: *víkend, kemping, grépfrút, komputer.*
6. Esti Hírlap 1964. nov. 10.
7. Élet és Tudomány 1974. 1715.
8. Magyar Hírlap 1974. jún. 15. és Élet és Tudomány 1974. 1930.
9. Magyar Nemzet 1985. júl. 8.
10. Szabad Nép 1947. jan. 17.
11. Somogyi Néplap 1967. okt. 29.
12. Népszava 1977. jan. 19.
13. Bányászati Lapok 1955. április
14. Idézi: Sebestyén Árpád: Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig. Magyar Nyelv LVII. 108.
15. Nyelvünk tisztasága és a nyelvtudomány felelőssége. Szabad Nép 1950. okt. 22.
16. Trágár szavak. Népszabadság 1968. jan. 28.
17. Petőfi Népe 1985. szept. 30.
18. Magyar Nemzet 1985. márc. 7.
19. Nyelvfejlődés -- Nyelvhelyesség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 118.
20. Magyar Nemzet 1965. jan. 8. és 15.; Bölöny József és Bogdán Alajos cikkei.

21. Bóka Róbert: "Gyagya-nyelv"? Élet és Irodalom 1974. aug. 3.2. -- vö. Tolcsvai Nagy Gábor: A mai magyar nyelv normarendszerének egy jelentős változásáról az "ifjúsági nyelv" kapcsán. Nyr. 1988: 398.
22. Magyar Hírlap 1973. ápr. 13.
23. Ruffy Péter: A névtudomány ünnepe az Akadémián. Magyar Nemzet 1974. ápr. 28.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Lapszemle. Magyarosan XIV--XV. 37--9, XVI. 28--9, 57--8, 89--93; XVII. 24--9, 60--3, 91--3, XVIII. 36--9.

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje. Magyar Nyelvőr 1953: 229--35; 1954: 26--33, 1919--6; 1955: 242--6, 359--65, 466--73; 1956: 161--73, 381--6; 1957: 496--503; 1961: 356--65; 1963: 477--89; 1967: 80--91; 1969: 147--59; 1972: 105--20; 1975: 96--110; 1976: 479--98; 1981: 236--51; 1984: 108--26; 1988: 100--17, 492--503.

KÖDÖBÖCZ GÁBOR

EGY ESZTÉTIKAI MAGATARTÁS AVAGY EGY MAGATARTÁS ESZTÉTIKÁJA

KÁNYÁDI SÁNDOR: SZÜRKE SZONETTEK PERGAMENTEKERCSEKRE (MŰELEMZÉS)

"Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell."

(Wittgenstein)

"... mikor már-már vérembe rögösödnek a ki nem mondható szavak, megpróbálom nagy költőnek érezni magam."

(Kányádi: Időmadárijesztő, 1975)

ABSTRACT: (An Aesthetic Attitude or the Aesthetics of an Attitude /Sándor Kányádi: Grey Sonets on Parchment Scrolls/) As is obvious from the title of my paper, Sándor Kányádi's poem, entitled 'Grey Sonnets on Parchment Scrolls', besides the thorough and many-sided analysis, offered me a perfect opportunity to examine the poet's artistic manners and aesthetic attitude. This paper of mine can be regarded as the first step towards a greater venture. No proper and reliable interpretation of the poem has been published yet, so I consider my essay as an attempt and dedication.

Kányádi Sándor, a Nagygalambfalváról indult s már jó ideje Kolozsváron élő 60 esztendős poéta napjaink élő legendája. Eddigi -- remélhetően még korántsem teljes -- életműve az egyetemes magyar irodalom legmaradandóbb értékei között jelöli ki a helyét, közvetlenül a legmagasabb csúcsok közelében. A legavatottabb kritikusai és méltatói szerint a népitől a modernig vezető illyési út erdélyi reprezentánsát tisztelhetjük benne. Messzemenőkig egyetérthetünk az olyasfajta vélekedésekkel is, hogy az utóbbi négy évtizedben (különösen szembetűnő módon a 80-as

években) Kányádi nevének méltóságteljes zengése, súlyos jelentése, sőt "holdudvara támadt az időben". (Határokon innen, és határokon túl, de még a diaszpórában is.) A szülőföld nagy példaképeit -- pl. Szenci Molnárt, Misztótfalusit, Márton Áront -- idéző karizmatikus alkatából adódóan manapság ő az Élő Lelkiismeret. Modellértékű emberi tartását és közösségi érdekű költői attitüdjét emeli ki Sütő András is: "Kányádi minden sorával vigaszt nyújt. Mert van idő, mikor nincs jobb vigasz a nyugtalanításnál." A mindig figyelemre méltó Cs. Gyimesi Éva professzornő mutatott rá arra, hogy Kányádi költői létformája az állandó készenlét, legfőbb gondja a folytonos szolgálat. Így lehet ő a népe gondjaiban osztozó váteszi formátumú krónikás, költészete pedig olyan modellje az értékteremtésnek, amelyben mindenekelőtt az erkölcs és a szolgálat parancsa érvényesül. Miként maga vall erről a Koszorú torokszorítóan tündökletes soraiban: "Valaki engem kiszemelt / valamire valakiért / hullatni verejtékemet / s ha nincs kiút hullatni vért." Szakolczay Lajossal szólva Kányádi lírája a saját (történelmi) tisztaságában megfürdetett couleur locale, amely partikuláris volta ellenére is magában hordozza a teljességet, az egészet. (Elsősorban a látás- és szemléletbeli egységre gondolva.) Olyan az ő lírája, mint a "romon virág", mint a "bújdosó verőfény", vagy hogy tőle idézzünk: "mint hómezőn a vadlúd". A teremtő fájdalom költői hagyományának örököseként Áprily Lajos kényes dallamú versbeszéde, Reményik Sándor féltve őrzött erkölcsi méltósága, Tompa László fegyelmezett helytállása és konok hűsége (hogy csak az erdélyi költőtriászt említsük) a megszüntetve megőrzés elve alapján épülnek be az összetéveszthetetlenül egyéni Kányádi-versbe. E sok szempontból rendhagyó pálya a Virágzik a cseresznyefa (1955) problémátlan optimizmusától a Harmat a csillagon (1964), valamint a Fától fáig (1972) töprengőbb-vívódóbb attitűdjén át érkezett el a Szürkület (1978) disszonanciáktól szabdalt létérzékeléséig, hogy aztán a Sörény és koponya (1989) mívesen csiszolt, heroikusan öntanúsító verseiben csúcsosodjon ki, és emelkedjen már-már mitikus magasságokba. A metaforikába fölszívódó morális elkötelezettség és a karizmatikus kiválasztottság egyre tisztuló tudata a Harmat a csillagon kötetcímadó versében fogalmazódik meg a fiatalkori hit szenvedélyével s életre szóló érvénnyel: "S ha elszólít a Nap, / nyugodt lélekkel mondják: / tócsákkal nem szövetkezett, / liliomok fürödtek benne, / úgy tűnt el, amint érkezett." E programszerűen vállalt, a személyiség lényegéből fakadó etikus alapozottság, a morális kompromisszumok elutasítása, bizonyos minőségek -- legfőképpen a hit, hűség, helytállás, illetve a tisztaság, tartás, tisztesség -- kitüntetett jelenléte teszik ezt a költészetet a Nagy László-i líravilág egyik legközelebbi rokonává. A hasonlóság poétikai szempontból is szembeötlő, hiszen a minőségeszmény és az emberideál át-

fedései az önstilizációnak kivételesen gazdag, változatos tárházát teremtették meg mindkét esetben. Az önfelmutatás és öntanúsítás olyan válfajai ezek, melyek muszájherkulesi gesztusokkal képesek a fájdalomból is energiát csiholni.

Kányádi újonnan megjelent kötete e téren is a kiteljesedés felé mutat, egyre nyilvánvalóbban jelezve a szerző klasszicizáló törekvéseit. Akárcsak válogatott műveiben (Fekete-piros, 1979), az új verseskönyvében is jellegzetesen a kisebbségi sors, a szellemi-lelki rezervátumlét kibeszélője, anélkül, hogy bármiféle publicisztikus romlékonyság vagy aktuális tűnékenység megérintené. Cs. Nagy Ibolyával egyetértve: kor és politikum úgy van jelen a kötet verseiben, hogy a költő kimosta belőlük a napi érdekeltségek törmelékét, s a személyes érvényűt, a magánérdekűt is minden esetben a kollektív tapasztalatokra, közösségi élményekre építi. A breviáriumszerűen változatos, ám szellemi-erkölcsi karakterében bámulatosan egységes kötetben fogékonysága, érzékenysége fókuszát a karanténléttől agyongyötört közösségére irányítja; vallomásossága, közlékenysége épp a sorsközösség kibeszélése. Az egészséges örömökre vágyó, derűre, harmóniára orientált művészt nemegyszer keserű kifakadásokra, fanyar kommentárokra készteti korának és közegének hőstelen, költészetellenes, prózai természete. Ennek ellenére számára mindennél erősebb, még a szóinflációval is dacoló bizonyosság, hogy a versírásban lélekmentő, gerinckeményítő, személyiségőrző és közösségmegtartó erő van, hiszen a költő élete csak a tanúságtevő jelállítás révén kaphat értelmet, ugyanakkor a "kollektív alanyiság" okán a versek a közösségi esély letéteményesei, még pontosabban: nyelvet, kultúrát, népet megtartó, soha fel nem adható utolsó hídfőállásai. A küldetés fontossága, a pótolhatatlanság tudata fejeződik ki a lírai hős és a közösség együvé tartozását erősítő sorokban: "még a versben kevésbé járatosak is / föl-föllélegeznek egy-egy / jobban sikerült levegő / vételemtől", s a szerep elfogadásának áldásos következményeként pedig: "aki megért / s megértet / egy népet / megéltet" (Játszva magyarul 1974). A fentiekben vázolt "szóvigyázó", értékőrző, virrasztó költői alapmagatartás szervezi homogénül egységessé a nyolc ciklust egybefogó Sörény és koponya című kötet darabjait is, amely intezíven sűríti Kányádi eddigi életművének legsajátosabb törekvéseit. (Különös tekintettel a líravilág szintetizáló természetére, valamint gondolati-erkölcsi arculatára.) A kötetben élmény és szentencia, látvány és reflexió, partikularitás és egyetemesség, magyarság és európaiság, tárgyiasság és intellektualitás kettőségein fölépülő költői világkép bontakozik ki, amely a korábbiakhoz képest némileg módosult formában ötvözi a folklorisztikus hagyományt az avantgarde formaképző elvekkel. A fenyegetettség fokozódásával ugyanis a költői látás- és kifejezésmód egyre észrevehetőbb elmozdulást mutat a vizionalitás, a mitizálás és a

súlyos szentenciákban bővelkedő, hangsúlyozottan közösségi érdekű intellektualitás irányába. A tragikusan ellehetetlenült léthelyzetből fakadóan egyrészt fölerősödnek a pusztulása a vereség, a veszteség képzetkörei; az ún. sorsversekben előtérbe kerülnek és tovább mélyülnek a gyász és a vér színei, másrészt ezzel párhuzamosan dísztelenül egyszerűvé és fogalmi tisztaságúvá válik a megmaradás reményét és a helytállás hitelét növelő etikai alapképlet, amely egyedül járható és egyedül üdvözítő útként a totális erkölcsi ellenállás igazát erősíti. (Pl. Dedikáció Dr. K. M.-nek, Koszorú, Szürke szonettek pergamentekercsekre, Kettős ballada, Krónikás ének -- Illyés Gulának odaátra.) Csapody Miklós idekívánkozó meglátása szerint a Kányádilíra új műfajának, a sorsversnek a titka arrafelé lehet, amerre erkölcsi igazság és magasrendű esztétikum találkozik, mind tömörebb, csiszoltabb, evidenciaszerű formákat teremtve.

A közérzetanalízisként és helyzetjelentésként is felfogható Szürke szonettek ciklusában a fabulatémákra született parabolák -- mint pl. A tücsök és a hangya, A farkas és a bárány, A galambok és a patkányok, A fenyőfa és a nád -- mellett figyelemreméltó poétikai vívmányai, az újszerűség élményével ható esztétikai értékei miatt kitüntetett hely illeti meg a vallomásos szerepversként és allegorikus történelmi példázatként egyaránt felfogható Szürke szonettek pergamentekercsekre című kompozíciót. Még a legkiválóbb Kányádi-versek mércéje szerint is hallatlan műgonddal kimunkált, remekbeszabott alkotás -- a korábbi körömversek (*haikuk*) ötletszerű, montírozó gyorsfelvételein túllépve -- a roppant művészi fegyelemre való, kerek epikus metaforákból, illetve komplex képekből építkező ötször tizennégy sor. A Domokos Mátyás által is egyetemes érvényű, nagy versként aposztrofált szonettfűzér a hamleti léthelyzetben papírra vetett, a "civilizált" Európához szóló segélykiáltás, amely egy agonizáló nép végállapotát láttatja, azzal a bizonytalannak tetsző, keserű reménységgel, hogy "a többit / megírja ha megírja más". Ezt a művet tehát azzal a tudattal kell olvasnunk, hogy valami módon benne van az is, amit a kötet egyik körömverse ekként anticipál: "Lesz-e majd torok / elüvölteni, amit / most elhallgatunk?!" Mert egy pillanatra sem feledhetjük, hogy ez a vers a ki nem mondható félszek idején született, valamikor 1986-ban, amikor még a Román Írószövetségből való kilépés is valóságos hőstettnek számított.

A totális alávetettség, a teljes kisemmizettség, a mindent megmételyező félelem és az égbekiáltó fájdalom élményköreiből fogant alkotás az elvadult zsarnokság, illetve az újfasiszta barbárság közepette -- mintegy művészi modus vivendiként -- a szabadság és megmaradás lehetőségét a szonett klasszikus alakzatában találja meg. Ahogyan a Dachaui képeslapokra című szonett harmadik részében ez

megfogalmazódik: "kifészkeltem agyamban is / für alle falle egy / szonettnyi - kis / férőhelyet / ahol a gondolat / a zárt formában áttelelhet / fölszabadul és megmarad / még akkor is ha agyonvernek". Ez az idézet szinte tökéletesen analóg a Pergamentekercsekre című szonett első részének ars poeticájával: "s mert szóval szólnom nem lehet / s mert törvény sincs mi védene / kivághatják a nyelvem / a számadások szélire / versekben szedtem amiket / le kellett volna nyelnem". A harmadik Forrás-nemzedékhez tartozó jeles költő, Markó Béla -- nagyrészt a radikális költészetfelfogás felismeréseit követve, különös tekintettel az informális helyzet és az esztétikai érték szoros, ontologikus összefüggéseire -- szintén a szonett műfajában látja a szabadság foglalatát. Nézete szerint "a szétszedett és összerakott, csak magára a költőre hasonlító új forma maga a szabadság". Avagy Csengey Dénes Balassa Péterhez írott nevezetes levelének egyik végkonklúzióját kölcsönözve: "Az általunk kívánt szabadság egyetlen megvalósítható létmódja a tökéletes művészi forma." Ehhez társítható Balassa Péter fejtegetésének egy általánosan érvényes kitétele: "A művészet az a szabadságbirodalom, ahol mindaz megtörténhet, ami a valóságban nem." Mindezt alapul véve mondhatjuk, hogy minden szonett egy szabadságrándulás, egy kitörési kísérlet a dolgok és determinációk rabságából. A Kányádi-szonettek esetében a Drakula-rendszer minden Orwell-utópiát megcsúfoló abszurd és teljességgel irracionális képtelenségéből. Mert igaz ugyan, hogy az ember a helyzetek foglya (jelen esetben a totalitáriánus berendezkedésé), de -- amint ezt Páskándi Géza megjegyzi -- különös fogoly: "Ő maga is teremti helyzeteit, amelyek aztán foglyul ejtik, esetleg megszabadítják". Valami ehhez hasonló alapmagatartás motiválja a Pergamentekercsekre körmölő, és a "maszekolás" közben döbbenetesen nagyhatású, valóban katartikus értékű vád- és védiratot egyidejűleg készítő írnok-rabszolgát is, aki a beleképzeléses, önstilizációs, vallomásos szerepvers lírai hőse. A kimért, fegyelmezett szonettformába való művészi "belekényszerülés" mint egy adekvát és autentikus megragadása a személyiség és közösség egyre zsugorodó létlehetőségeinek, annak a Pilinszky-féle "levegőtlen prés"-nek, amelyre a lélekölő beszűkülés, a sziszifuszi küzdelem hiábavalósága és istenkáromlóan égbekiáltó fájdalma nyomja rá a bélyegét. Az a fajta heveny hiányérzetből és mélységes felelősségtudatból táplálkozó prométheuszi fájdalom ez, amelyben a lírai alany a végleges, visszavonhatatlan szétesés és szétszóródás aspektusából szemléli közösségét, s faggatja a kimérhető-belátható időt. Ilyen értelemben ez a mű a nyers hatalmi erőszaknak és az igazság fegyvertelen letéteményesének, az írástudónak időfölöttien örök dilemmáját és nemzetekfölöttien örök szituációját fejezi ki. A fáraó írnokának szociografikusan pontos, tényszerűen tömör, ugyanakkor fenyegetően baljóslatú,

ótestamentumi hangoltságú helyzetjelentéséből és közérzet-analíziséből egy olyasféle tragikus prófécia kerekedik, amely a kiszolgáltatott személyiség ellehetetlenülését, a vergődő közösség elcsángósodását, valamint a tarthatatlan helyzet libanonizálódását vetíti előre. A metszően éles, rendkívüli szövegtelítettségű képekben, az epikusan kerek, intenzíven sűrítő, helyenként erősen lirizált képsorokban nyilvánvalóvá válik, hogy a szonettforma itt voltaképpen egy huszadik század végi civilizáció- és kultúrtörténeti botrány keretéül szolgál. A szonett ugyan itt is a nyelvi ökonómia műfajaként mutatkozik, de a műforma által kínált poétikai-szintaktikai lehetőségeket már-már szétfeszíti a témaválasztásban rejlő felfokozott drámaiság, a végletes feszültség, a sűrítő-sejtető balladisztikusság, továbbá a jövendölő, jeremiádszerű prófétikusság, illetve a látomásos, enyhén mitizáló költői attitüd. A lírai én alapmagatartását ugyanis a tragikusan ellehetetlenült és teljességgel kilátástalannak tetsző léthelyzettel szemben a túlhevült, ám fegyelmezetten megzabolázott indulati energiák által vezérelt affektivitás jellemzi. A költői karaktert az a fajta könyörtelen szembenézés és kinyilatkoztatásszerű szókimondás határozza meg, amely már nemcsak a nyelv, az oktatás, a kultúra, a színház és az irodalom veszélyeztetettségét érzékeli, hanem a legvégső és legszentebb mentsvárak: a templom és a temető fenyegetettségével is számol. Összességében tehát a szabályos, zárt szonettforma sokszorosan indokolt, hiszen a versfogantató élményhelyzet embertelen rettenetét szépen és adekvátan kimondani (s ezzel némiképpen a borzalmakat föl is oldani) leginkább egy ilyen míves, fegyelmezett sturktúrában volt lehetséges. Ilyen aspektusból a szonettciklus -- a lírai totalitásképzésen túl -- egyfajta vers- és alkotáslélektani kiskátéként is szemlélhető, amely a megszenvedettség, a pokoljárás orpheuszi jegyeit magán viselő "hangtompítós" gyötrelemmel tárgyiasított hitvallás az alkotóműhely szorongató gondjairól, egyszersmind a művészi-emberi helytállás rendíthetetlenségéről. (Zárójeles megjegyzésként idekívánkozó közbevetés, hogy az utóbbi évtizedben a szülőföldjüket kényszerűségből elhagyó romániai írók, költők és más művészek számszerűségük és súlyuk miatt is pótolhatatlan veszteséget jelentenek. Nem túlzás azt mondani, hogy az írók és költők színe-java hagyta el Erdélyt, de Kányádi szavaival élve feltétlenül hozzá kell tennünk: a színe igen, de a java nem.) A perspektívanélküliség komor víziója a sajátosság méltóságával, ugyanakkor a méltóság kétségbeesettségével szólal meg a közelmúlt olyan műveiben, mint pl. A bujdosni se tudó szegénylegény éneke ("nem kellünk mi múltnak / nem kellünk mi mának / kivált jövendőnek / minket itt utálnak"), vagy mint a Krónikás ének Illyés Gyulának -- odaátra ("ég már a szekértábor is / remény sincs fölmentő seregre"). Az utóbbi versbe azonban alig módosított parafrázisként beépül egy Bib-

liából való, közelebbról János apostol első leveléből származó szövegrész is, ami újfent az "itt élned-halnod kell" parancsát hirdeti prófétikus szigorral: "akik elmentek közülünk / nem voltak közülünk valók / mert ha közülünk valók lettek volna / nem mentek volna el".

Mielőtt a választott mű részletekbe menő elemzéséhez fognánk, még feltétlenül szólnunk kell néhány megkerülhetetlennek látszó poétikai és megformálásbeli sajátosságról. Kányádi a Szürke szonettek pergamentekercsekre c. költeményében nyilvánvalóan szereplírát valósít meg, amikor -- mintegy félig-meddig áttetsző álarcot öltve magára -- tudatosan belehelyezkedik a fáraó írnokának szerepébe és helyzetébe. Mint eddigi életművében oly gyakran, itt is a modulációra és (művészi) idomulásra képes, az önmaga transzponálását, átstilizálását végző próteuszi költőt érhetjük tetten. A művészi alakváltás funkciója jelen esetben nem lehet más, mint a felgyülemlett élményrétegek fegyelmezetten szabad kibeszélése; mérlegkészítés és ítélkezés a patologikus rémuralomról, a "milliók egy miatt" madáchi képtelenségéről. Ugyancsak létjogosultsága van a sorsversként való értelmezésnek, hiszen a költő belehelyezkedik egy bizonyos közösség tudatállapotába is, s ilyen minőségében (mint médium és mint rezonőr) a kollektívum nevében szól annak szorongató létgondjairól. Ilyenformán a mű az egyéni és a közösségi líra kritériumainak egyaránt megfelel. Ami a lírai alany szerepét és megnyilatkozásait illeti, tisztán monologikus szituációról beszélhetünk. Ezt támasztják alá a kiragadott szintagmák is: "én a fáraó írnoka / ezennel kijelenten" /; "versekbe szedtem", "arról is maszekoltam"; "írónádamat leteszem", szikkadok holtraváltan" stb. Ez a fajta lírai monológ (amit különben a bennefoglaltak miatt teljes joggal nevezhetnénk drámai monológnak is!) sokféleképpen felfogható: a lírai alany nemcsak önmagához beszélhet, de szólhat közösségéhez, az olvasóihoz, számadást készíthet a történelemnek, és Istenhez is fordulhat. Jelen esetben mindezek együtteséről van szó. A lírai hős monológját az teszi drámaivá, hogy az alapvershelyzet elemei és a lírai alany között konfliktus, sőt antagonizmus feszül. A költői alapmagatartást a nyíltan megvallott szembenállás, az öntanúsító, bajvívó attitüd határozza meg, amely többek között olyan szövegelemekben jut kifejezésre, mint pl.: "bár kényszerítettek soha / semmit se szépítettem" /; "utáltam mit a hivatal / naponta rámrótt / packázásaival / a gyáva elöljárót" /; "írónádamat leteszem / mintsem vályogból sziklát / hazudni legyek kénytelen". A minőségeszmény jegyében megformált posztulatív értékű ars poetica egyrészt a szellem emberének felelősségét, másrészt az írástudó hatalommal szembeni erkölcsi fölényét példázza.

A következőkben most már kizárólag a mű szövegére irányítjuk figyelmünket, és megkíséreljük kibontani az alkotás rejtettebb rétegeiben meghúzódó értékeket, szépségeket és jelentéseket. A címmel -- az anticipációs funkciónak eleget téve -- a költő megjelöli a műfajt, alaphangulatot teremt, és kitágítja az időt. (A műbeli tartalmak és üzenetek ismeretében alcímként akár ezt is odaképzelhetjük: Egy passió öt stációban avagy egy szenvedéstörténet öt tételben.) Az atmoszférateremtésben, a lírai hangulat betájolásában a "szürke" jelzőnek meghatározó szerepe van. A szürke szín alapvetően a közöny színe, ebbe olvadva minden elmosódik, mint az írás az ókori pergamentekercseken. A "szürke-szürkeség" képzetkörhöz persze még számos helytálló asszociáció társul, így pl. a jellegtelenség, a jelentéktelenség, a hétköznapiság, a sivárság, a mosolytalanság, az egyhangúság, a lélekölő (szolgai) robotolás, a kilátástalanság stb. A szonettről, mint a művészet maradandóságát sugalló klasszikus, középkori műformáról fentebb már szóltunk. A címbeli többes szám annak a jelzése, hogy több, egymáshoz kapcsolódó szonett íródik, nem egy, hanem több (vélhetően öt) pergamentekercsre. A papír helyett tudatosan szerepeltetett pergamentekercs az antik kultúrát és részben a Bibliát idézi (pl. erre íródott az Eszter könyve), s később a vers szövetébe is beépül. A második egység végén hasonlatként tűnik fel újra: "bőrük akár a pergamen / melyre írom az énekem". Meg kell jegyeznünk, hogy a pergamentekercs -- a kultúrtörténeti tények ismeretében -- némi ellentmondást és fejtörést okozhat, hiszen az egyiptomi fáraók írnokai nem használtak pergament. Templomfalakra, osztrakonokra, fára, elefántcsontra és papíruszra írtak; a pergamentekercsek használata csak az i. e. II. század derekán kezdődött, jóval a piramisépítő idők (i. e. XXVII -- XI. sz.) után. A kisázsiai Pergamon városa épp azért állt át a hártyavékony állatbőrök használatára, mert Egyiptom leállította a papírusz exportját. (Egészen pontosan II. Euszenész alatt, i. e. 197--159). Mindezt figyelembe véve a költő "tévedése" szándékos; ennek oka egyrészt cenzurális, másrészt képi-tartalmi. A régmúltba való visszatekintés ürügyén és az egyiptomi képzetkör segítségével bont ki a szerző egy ars poeticával vegyített allegorikus történelmi parabolát. A külső időt kitágítva jelenéről alkothat ítéletet. Ez a fajta külső időkezelés, mely átöleli az írásbeliség kezdete és napjaink távolságát, az értékek szintjén egyetemessé tágítja a mondandót. A vers keletkezésének idejét és a jelenhez való kötődését (ún. történeti meghatározottságát) a benne foglalt valóságvonatkozások mellett leginkább a központozásnélküliség, valamint a tipikusan XX. századi keletkezésű köznyelvi, helyenként a zsargonális szóhasználathoz közelálló kifejezések használata bizonyítja. Ilyenek pl. a "maszekoltam", az "elfuserált", a szintagmák közül pedig a "nem jön össze a mű".

A szonettciklus első darabjának a Szereptudat és sorsvállalás címet adtam. Ez a fortissimóként ható felütés a maga rendkívül élesen exponált mivoltában hallatlanul érzékletes és pontos képet fest az egyes szám első személyű grammatikai formulában megszólaló lírai alany helyzetéről és a szituációhoz való viszonyáról. Az írnok-költő arra is magyarázattal szolgál, hogy milyen kényszerítő körülmények (kihívások) és miféle belső indíttatások (válaszok) alapján születtek meg a hivatalos számadások szélire vetett nem hivatalos, apokrif jellegű számadások, vagyis a szonettek. Miközben -- Illyés Egy mondat a zsarnokságról című verséhez híven -- röntgenszerű látleletet kapunk a totalitárius berendezkedés minden törvényt megcsúfoló természetéről és az alattvalók védtelen kiszolgáltatottságáról, már itt elhangzanak azok az öntanúsító, ars poeticus kinyilatkoztatások, amelyek egyébként az egész művet végigkísérik. ("s mert szóval szólnom nem lehet / s mert törvény sincs mi védene / kivághatják a nyelvem / a számadások szélire / versekbe szedtem amiket / le kellett volna nyelnem") Íme, a Két hexameter József Attila-i parancsából és a mégis-morál szenvedélyéből már az alap vershelyzetben fölragyog a példázatos értékű magatartás- és cselekvésmodell. A kétféle értékrend alapján születő kétféle számadás -- nevezetesen a korlátlan hatalmú fáraó parancsára írott jelentés, illetőleg a belső késztetésből, a lelkiismeret parancsából megfoganó marginális saját számadás -- a párhuzam és az ellentét költői eszközeivel valósul meg. Az önerősítő és önfelmutató "maszek" számadás nyilvánvalóan az önmagával és helyzetével való szépítgetés nélküli szembenézést artikulálja; azt teszi mérlegre, hogy az írnok-költő -- mint megítélő és kifejező lény -- tud-e, s ha igen, miként tud a gerincroppantó és lélektipró időnek ellenállni úgy, hogy önmagához és közösségéhez is hű maradjon. A despotizmus szimbólumaként megjelenő fáraó, illetőleg az írástudók felelősségét, a szellem embereinek magasrendű moralitását megtestesítő írnok közötti feloldhatatlan ellentmondást, a kettejük között szakadékként tátongó értékrendbeli antagonizmust fejezik ki az olyan cselekvésértékű (illokúciós) igék és igei szerkezetek, mint pl.: "ezennel kijelentem"; "bár kényszerítettek soha / semmit se szépítettem"; "utáltam mit a hivatal / naponta rámrótt"; "versekbe szedtem amiket / le kellett volna nyelnem". Az elhatárolódás, sőt a minősített szembenállás a hierarchia alsóbb szintjein is konkretizálódik: "utáltam...packázásaival / a gyáva elöljárót". Az idézett szövegrészekben feltűnő az egyértelműen negatív képzetkörökhöz tartozó, pejoratív tartalmú kifejezések túlsúlya (kényszerítettek, utáltam, rámrótt, packázás, gyáva); ami a továbbiakban a totális jogfosztottságot, létbizonytalanságot és kiszolgáltatottságot rögzítő, baljóslatúan fenyegető sorokban ("s mert törvény sincs mi védene / kivághatják a nyelvem") egészül ki a zsarnoki hatalom

gátlástalanságának anatómiájával; s mintegy ennek abszolút tagadásaként, az egyedül érvényes belső parancsoknak engedelmeskedő, etikus létforma öntanúsítása zárja le az első egységet ("a számadások szélire / versekbe szedtem amiket / le keliett volna nyelnem"). Az archetipikus értékrendek és magatartásformák disszonanciájának aláfestését szolgálja -- a Kányádinál egyébként viszonylag gyakran előforduló -- hangsúlyos vezérritmusú, időmértékesen modulált verselési technika, ami az egész ciklust végigkíséri. Ez a fajta bimetrikusság a maga sajátos módján, közvetett, áttételes formában erősítheti a versbeli kettősségek és feszültségek kifejeződését. A szonettfüzér általános ismérveként említendő még a központozásnélküliség, az enjambement szembetűnő gyakorisága, összekötő elemként a tagolt élőbeszéd, továbbá, hogy az egyes darabok nem a grammatikai, hanem a gondolati logika szerint szerveződnek; ezzel is segítve a mondandó szabad lüktetését, rímelve a kor s a lét szabálytalanságaira. A központozás teljes hiányát, illetve a sorozatos áthajlásokat a jelentésgazdagító, az asszociációs síkokat merészen kitágító funkció indokolja. Éppen ebben rejlik talán a költői látás- és kifejezésmód egyik legfőbb ereje, bizonyos fokig a fölénye is a prózával szemben: nevezetesen, hogy a prózában csak körülményesen vagy egyáltalán el nem mondható itt a maga sokrétűségében, hangulati-gondolati összetettségében, a nüansznyi finomságok és ultrahangok káprázatos vibrációjában jelenik meg.

A kompozíció második részének a Megalománia és következményei címet adtam. A számadások szélén tovább íródik tehát a vers, folytatódik a pokoljárás; vele és általa az egész gondolatmenet (lírai történésfolyamat) egyetlen pozitív értékeként -- az írnok-költő értékrendjét modulálva -- az alkotás, a művészet van jelen. Mint fentebb már jeleztük, a szonettforma idealizálásával, és paradox módon épp a negatív értékek szépítgetés nélküli megjelenítésével, ami pontosan ezáltal tesz szert esztétikai funkcióra, hogy a vers közegébe kerülve artisztikummal ruházódik föl. Lévén, hogy a második egységben a lírai alany már nemcsak önmagát, hanem közösségét is képviseli a fáraóval szemben, ez a szonett a létállapotként elszenvedett köz- és magánsérelmek drámaian sűrített "anatómiai ábrája". Ebben a patologikus rémuralom működési mechanizmusát kivetítő részben a nézőpont elmozdulása, (szűkítés-tágítás), a grammatikai forma megváltozása és a hangnem módosulása figyelhető meg. Az előbbi szonett szubjektivizált alanyisága, szóvigyázó és értékőrző lírai hevülete itt egy visszafogottabb, a botrányos történések tényeit és összefüggéseit fokozottan szem előtt tartó epikai nyugalmú narrátori pozícióban ölt testet. Az értékelő, kommentáló, összegező narrátori attitüd az ítéletalkotáson és reflexivitáson túl ("nem jön össze a mű pedig / az idő egyre sürget") arra is lehetőséget kí-

nál, hogy felülről lefelé haladva megismerjük a társadalom valamennyi fontos rétegét. (A hierarchikus lánc három elemével -- ha csak utalásszerűen is -- az első darabban már találkoztunk: a fáraó, az elöljáró és az írnok.) A teljesnek tekinthető "társadalmi piramis" a következőképpen fest: fáraó, geométerek, felügyelők, írnok(ok), a nép: szolgák és rabszolgák. Ebben a lácban a felügyelők maguk is szolgák: "hiába hajcsárolják / a népet a felügyelők / rabszolgákat a szolgák". Egyetlen ember van tehát, aki -- legalábbis formálisan -- nem szolga, s ez a fáraó. Ő viszont önnön cezaro- és gigantomániájának rabjaként a maga nagyravágyó, elvakult önhittségében -- effektíve -- szintén nem lehet szabad ("a fáraó nem hallgatott / a geométerekre / maga döntött s az alapot / túlméretezte"). Ezen a ponton olyan allúziók lopakodnak be a mű szövegébe és lehetséges konnotatív jelentéseibe, amelyek bizonyos konkretizációt sem zárnak ki. A piramis alapjainak túlméretezése egyrészt jelentheti az eufémisztikusan szocializmusnak nevezett rendszer súlyos aránytévesztéseit, másrészt azt a palota-monstrumot, ami a néhai!!! Conducator számára állított esztelen emlékműként zárta volna le a "Szocializmus Győzelme" sugárutat. A "milliók egy miatt" madáchi képtelenségét, illetőleg a kollektív szenvedéstörténetek -- történelmileg sokszorosan igazolt -- logikáját követve "a nagy mű" hiánytalan felépülésének nem lehetnek valós esélyei, hiszen ("aki tehette megszökött / hiába hajcsárolják a népet a felügyelők"; "nem jön össze a mű";). A szakasz zárlatában a "nagy mű" érdekében munkára kényszerítettek túlhajszoltságának, elcsigázottságának megérzékítéseként bukkan fel újra az egyiptomi képzetkörből kilógó pergamen motívum. E plasztikus, nagy felidéző erővel bíró hasonlat révén egy félelmetes, népnyúzó rezsim képe bontakozik ki az olvasó előtt. Lényegében egyenlőségjel kerül a rabszolgák (a nép bőre és a juh- vagy kecskebőrből készült pergamen közé. A kényszermunka során az emberek domesztikált állatokká válva az animális-vegetatív létezés szintjére süllyednek, a despotikus rendszer "ráspolya", által hártyavékonnyá csiszolt bőrük a hatalom "számadásait" őrzi -- mintegy mementóként. (Gondoljunk arra, hogy készítették a pergament: az állatok lenyúzott bőrét meszes vízben áztatták, kifeszítették, szárították, kagylókkal csiszolták stb.) A fáraó-hatalom azonban nemcsak a néppel, hanem a tudomány képviselőivel, vagyis a geométerekkel is szemben áll; ilyen módon tagadva mindenféle racionális meggondolást. ("a fáraó nem hallgatott / a geométerekre") A második szonett még figyelmet érdemel azért is, mert szövegszerűen itt tűnik föl először a "mű" ("nem jön össze a mű pedig / az idő egyre sürget"), majd -- mint az ismétlődés révén kitüntetett pozícióban lévő szövegelem -- a negyedik darab végén tér vissza ("hallgassa hogy jajongnak / a nagy mű érdekében / szülésre parancsoltak"). A mű, mint

már említettük: a piramis. Ma a piramisokat emberfeletti alkotásokként, csodaként tartjuk számon. Nem tudjuk pontosan, hogy egy viszonylag alacsony termelési mód miként volt képes ezeket megépíteni, azt viszont biztosan tudjuk, hogy sokaknak meg kellett halniuk, amíg egy-egy piramis felépült. A mű szó önmagában pozitív értékképzetet kelt, ebben a szövegkörnyezetben azonban előjelet vált, és a pejoratív szövegelemekhez kapcsolódva egyértelműen lefokozódik, s negatív jelentések hordozójává válik. ("nem jön össze a mű"); "hogy jajongnak a nagy mű érdekében szülésre parancsoltak"); "szikkadok holtraváltan / egy elfuserált piramis / fullasztó árnyékában"). Az ellenpontozó bipolaritás még erőteljesebbé válik azáltal, hogy az írnok szerepében rejtőzködő költő a következő szonettben a számára életelixírt jelentő művészi értékekről dalol ("olykor ha nem néztek oda / arról is maszekoltam / ami a való s a csoda / közötti félúton van").

Az általam "Elíziumi ábránd"-nak elkeresztelt harmadik egység az egész ciklus leginkább poétikus, legszárnyalóbb sorait tartalmazza. Az emberérdekű költészet és az emberellenes valóság szakítása itt válik visszavonhatatlanná, még pontosabban szólva: az adott közeg sivársága itt cserélődik fel a költő féltve őrzött eszményeivel. A költő saját műve -- mint egyedül hiteles, egyetemesen érvényes és maradandó értéket képviselő alkotás -- ad absurdum kerül szembe a fáraó alapjaiban elhibázott művével, amely "nem jön össze". (Ráadásul az előző szakaszbeli sor ("az idő egyre sürget") azt az értelmezést valószínűsíti, hogy sietni kell, mert közeleg a fáraó halála, és vele együtt a hatalom -- pontosan ugyan nem datálható, de a közeljövőben szükségeszerűen bekövetkező bukása.) Miközben a népet szégyenletes szolgaságba taszító hatalom bűnös túlkapásaival a saját sírját ássa, addig titokban -- hazárdírozva és "maszekolva" -- készül a költő ércnél maradandóbb műve, amelyben a halhatatlanságát építgető lírikus legdédelgetettebb vágyait énekli meg ("egy boldogtalan szárnyanincs / madárról kinek párja / egy áhított, de lábanincs / égi madárka"). Ez az éteri tisztaságú metaforikus vallomásosság nemcsak megható, de fájdalmas is, hiszen az egymás után áhítozó, és találkozásuk esetén egymást kiteljesítő két kis madár csak a csodában bízhat. Egyesülésük lehetetlensége majdhogynem bizonyosság, mivel távolságuk ég és föld távolsága. Még a kevésbé figyelmes olvasónak is feltűnhet, hogy ezt a szonettet a népköltészetünkből jól ismert vezérmotívumok kísérik végig: a csoda-madár-szerelem-virág-bánat motívumaira gondolunk, amelyek az éltető hagyományokhoz való szoros kötődést éppúgy jelzik, mint ahogy a romlatlan, tiszta, ősi magyar nyelv iránti elkötelezettséget is kifejezik. A "virág" itt kényszerűségből a szerelem szimbólum köntösébe bújik, mert a költő inkább csak érzi sejtelmes jelenlétét, objektiválni és megnevezni nem

tudja ("egy virágról nem ismerem / csak az illatát érzem"). (Irodalmunknak egy híres versrészlete, nevezetesen József Attila Eszmélete kínálja magát a párhuzamra: "Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra"). A hiányérzet tárgyiasításán túl e fokozottan poétikus sorokban az is bennefoglaltaik, hogy a költő a vátesz szerepében él, akinek akkor is hinnünk kell, ha csak intuitív ráérzései és megsejtései vezetik. Az elíziumi boldogság elérhetetlensége miatti vigasztalhatatlan szomorúságérzetet erősítendő a bánat a szerelem fölé helyeződik, ugyanakkor némi vigasszal töltheti el az olvasót, hogy a költemény lokális vonatkozásmezőiben a lírai alany "égi madarai" jutnak a legfelsőbb pontra, magasan az el sem készült, "elfuserált" piramisok csúcsai fölé.

Az általam éthosz és átok címmel jegyzett negyedik szonett -- az adott helyzetben egyedül lehetséges modus vivendiként -- a visszavonulásé. Az "írónádamat leteszem" a lírai történésfolyamatban a passzív rezisztencia tudatos vállalását, a minden valóságérzéket elvesztett hatalom kívánalmainak megtagadását fejezi ki, hitet téve egyszersmind az írástudó felelőssége, a szellem emberének tisztessége mellett is. A zsarnoksággal való nyílt szembeszegülés bátorságában legfőképpen önnön félelmeinek legyőzését kell látnunk. Az ellenszegülés gesztusának kinyilvánításában -- egyfajta öntanúsításként és elégtételszerrű ítéletként -- bennefoglaltatik mindaz a kollektív és egyéni sérelem, amelyet a szenvedéstörténet során az egyes embernek és a közösségnek el kellett viselnie. Az írnok-költő részéről a fáraó által megkívánt hivatalos számadások beszüntetését (s ezzel a látszatként fenntartott engedelmesség negligálását) megintcsak az a fajta József Attila-i morális parancs indokolja, amely az esztétikai magatartás legfőbb követelményeként a művészi hitelességet jelöli meg. A kritikus, választásra kényszerítő helyzetben az önkéntes száműzetés vállalása még mindig a kisebbik rossz a lírai alany számára, sőt, a "vályogból sziklát / hazudni legyek kénytelen" elkerülése végett ez az egyedül lehetséges út. Az előző rész pozitív értékképzetekben bővelkedő, szárnyaló szépségű sorai után -- az ótestamentumi jellegű versbeszéd részeként -- ismét túlsúlyba kerülnek a negatív értékképzetű, erősen pejoratív tartalmú szavak és szószerkezetek. Ilyenek pl.: "a kéjt csak kínzásban lelő / alattomos heréltek"; "zokognak"; "jajongnak"; "szülésre parancsoltak". A "vakuljon ha vakítják / s higgye hogy véghezvihető" sorok készítik elő a fáraóra vonatkoztatott s annak lelkiismeretét megcélzó profetikus átok-özönt, amely a négyszeres anaforikus szerkezettel nyomatékosított s ószövetségi beszédformával dúsított drámai helyzetképben exponálja a szenvedés osztatlan sorsközösségét ("és hallgassa az éjben / hallgassa hogy zokognak /hallgassa örök-ébren / hallgassa hogy jajongnak / a nagy mű érdekében / szülésre parancsoltak"). Ez az a

félelelmetes és minden abszurditáson túlmenő állapot, amelyben az élet minden humánus tartalmától, minden üdvözítő értelmétől és nembeli céljától elidegenedett, mivel egyetlen valós, ám teljességgel bizonytalan esély kínálkozik: a puszta túlélés. A kétségbeejtően dehumanizált közegben még az áldás is átokká minősül, még a szülés sem válhat örömmé, hiszen a paranoiás téboly parancsára történik, s a harminc milliósnak megálmodott "dicső" birodalmat szolgálja. Az "és hallgassa az éjben"; "hallgassa örök-ébren" sorokkal kapcsolatban kell szólnunk a vers belső idejéről, ami nagy valószínűséggel az éjszaka lehet. Egyrészt mint a vers születésének ideje (napszak) másrészt mint az adott közeg sötét barbarizmusa (létállapot). A műben egyébként még két helyen található a napszakra vonatkozó utalás: "és elfújtam a mécset"; illetve "egy elfuserált piramis / fullasztó érnyékában". A művészi létérzékelés, tágabban pedig a költői világkép szempontjából is lényeges vonás, hogy a lírai történésfolyamat során egyetlen pillanatra sem látjuk meg a Nap sugarait, csak a nyomasztó éjszakát vagy a fullasztó homályt érezzük. Ezáltal még tovább erősödik a költeménynek az a szürkés-borongós-vigasztalan hangulata, amelyre már a cím is utalt. Itt kell kitérnünk a szonettciklus narratív időkezelésére is. Az első egység jelenidejű kijelentése után visszakanyarodunk a múltba, ahonnan időnként vissza-visszatérünk a jelenbe. A két idő tehát meglehetős szabályossággal váltogatja egymást. A negyedik rész felütése például a jelenre vonatkozik: "írónádamat leteszem", míg a következő darabban (5.) ez már befejezett ténynek bizonyul: "írónádamat letevém / és elfújtam a mécset". A cikluszáró szonettben a jelen idő dominanciájával a másik két idő is szerepel ("most elhagy engem az idő"; "szikkadok holtraváltan"). A múltra irányuló leltárkészítés, illetőleg a jövőre vonatkozó utalások a jelen aspektusából értékelődnek ("időm egy imbolygó tevén / a sivatagnak léptet / ami belőle mérhető / becsülettel kimértem"), és a továbbiakban ("... se érdem / se fortély soha vissza nem / hozhatja mit a teve visz / ennyire tellett istenem").

Az általam Vízió és reflexió címmel megjelölt zárórvers a lezártság, a befejezettség élethelyzetéből fakadó közvetlen, tiszta líraiságot valósít meg, s a makulátlan lelkiismeret nyugalmával mintha Pál apostol szellemét idézné: "Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam". Az utolsó egység kulcsszavai az idő, a teve, a sivatag és az "elfuserált piramis". A vezérmetafora azonban kétségkívül a teve. Az írnok-költő a fáraót, pontosabban a kényszerűségből fáraóra pazarolt időt (számadások készítése) dromedár-piedesztálra emeli, amelynek púpja a piramis. A vízionális képalkotó technika révén a piramis tevepúppá degradálódott, a hajcsárok pedig közönséges tevehajcsárokká lettek. Az "időm egy imbolygó tevén / a sivatagnak léptet" nyilvánvalóan tiszta fikció. (Habár az egynemű

közeget erősítő fikció.) A tétova teve idővel lassan tovatűnő, sivatagba avagy semmibe vesző alakja egyrészt előkészíti a filmes módon kimerevített zárókép statikusságát, másrészt az idődimenzió behatároltságát érzékelteti a magát istennek képzelő despota és az alávetettek (közöttük az írnok-költő) vonatkozásában. A teve-képzet mintegy tűnékennyé teszi, finoman elúsztatja az időben mindazt, ami a mindenkori fáraó-eszmében történelmileg időtlennek és maradandónak látszik. Az "elfuserált piramis"? szintagma mindezt szövegszerűen alátámasztva jelzi a piramisépítő igyekezet hiábavalóságát és érvénytelenségét. Ez a negatív értékképzeteket keltő szószerkezet a mű zárlatában rendkívül nyugtalanító gondolatokat sugall, hiszen vélhetően mindenféle életérték totális tönkretételét, a tökéletes dehumanizáltság állapotát sűríti magába. Meglehet, éppen ezáltal lesz ez a műalkotás olyan eszméltetően katartikus határúvá, talán a heroikus erőfeszítésekkel kiküzdött esztétikai magatartás azáltal sugározza a legtöbb erőt és méltóságot, hogy képes a beteljesüléshez közeledő tragédiával való illúziótlan szembenézésre.

IRODALOM

1. Szakolczay Lajos: Erkölcs és szenvedély - Kányádi Sándor költészetéről (Kortárs, 1989/9.)
2. Csapody Miklós: Harmadnapon (Kányádi Sándor: Sörény és koponya) (Kortárs, 1989/9.)
3. Görömbei András: Kányádi Sándor Krónikás-éneke (Alföld, 1989/5.)
4. Cs. Nagy Ibolya: Kányádi Sándor: Sörény és koponya (Alföld, 1989/5.)
5. Domokos Mátyás: Olvasójel - Kányádi Sándor: Sörény és koponya (Holmi, 1989/november)
6. Cs. Gyimesi Éva: Örök készenlétben (Confessio, 1989/2.)

HEKLI JÓZSEF

VÁZLATOK A MAI KELET-NÉMET DRÁMÁRÓL, SZÍNHÁZRÓL (DRÁMAI ARCÉLEK)

ABSTRACT: (Abriss zum modernen ostdeutschen Drama) Die Beschäftigung mit dem modernen ostdeutschen Drama ermöglicht einen Einblick in die Vielfalt seiner nebeneinander existierenden Traditionen, Tendenzen und Richtunge. Die gegenwärtige Dramenliteratur schöpft dabei nicht nur aus Überliefertem sondern bedient sich auch gezielt der Mittel moderner Dramatugie.

Was die ostdeutschen Dramen so bedeutend macht, ist ihre aktuelle Thematik, die die gesellschaftlichen Widersprüche aufzudecken sucht und die erneute Konfrontation mit der Wirklichkeit in Hinblick auf eine Veränderung dieser in das Zentrum der Diskussion stellt. Es sind vor allem Namen wie Volker Braun, Claus Hammel, Heiner Müller, Rudi Strahl und Christoph Hein, die ihr Talent, als Dramatiker unter Beweis stellen konnten und nicht nur die ostdeutsche Literatur mit ihren Werken massgeblich bereicherten.

Der Stückeschreiber Volker Braun vermochte schon in seinen ersten Dramen ("Die Kipper", "Hinze und Kunze", "Tinka") eine Atmoschäre zu kreieren, in der sich die Konflikte des heutigen Lebens empfindlich und scharf widerspiegeln. Auch in seinem Meisterwerk "Die Übergangsgesselschaft", das Tschechows "Drei Schwestern" zur Vorlage hat, setzt er sich mit dieser Thematik auseunander. Dementsprechend hat das Drama, eine Paraphrase, das leidenschaftliche Streben der deutschen Intellektuellen nach Freiheit und Selbständigkeit zum Gegenstand. Der Aufführung am Maxim Gorki Theater gelang es ausserdem, die Grundmotive des Stücks durch das künstleriche Engagement von Regisseur und Schauspielern sowie den gezielten Einsatz theatralischer Effekte zu verstärken.

Aktuelle Gegenwartsprobleme sind auch der bevorzugte Stoff im Schaffen des Dramatikers Claus Hammel.

In der Geschichte der ostdeutschen Dramen spielt auch Heiner Müller eine wichtige Rolle. Mit seinen Werken "Die Umsiedlerin", "Die Korrektur" und "Der Auftrag" hat er nicht nur die Aufmarksamkeit des Publikums und der Kritiker auf

sich zu lenken vermocht. Sein wohl berühmtestes Stück, "Der Lohndrucker", erörtert die Beziehungen der Charaktere und deren individuelle Funktionen innerhalb des Handlungsrahmens, die Entfremdung der Machtstrukturen sowie den Mechanismus manipulativer Eingriffe ins menschliche Leben.

Scharfe Kritik an gesselschaftlichen Strukturen übt auc Rudi Strahl in seinen Dramen, in welchen er mit spielerischen und eindrucksvollen Mitteln versucht, die Widersprüche und Gegensätze dex bürokratischen Lebens lächerlich zu machen. In den Stücken "In Sachen Adam und Eve", "Keine leute, keine Leute", "Ein irrer Duft von frischem Heu" und "Der Stein des Anstosses" werden die gesellschaflichen Anomalien auf vielfältige Weise dargestellt.

Der meistgeliabte Stückeschreiber der jüngeren Generation ist Christoph Hein, dessen Dramen vielfach von kalter Distanzierung und schwervaerständlichen Abstraktionen geprägt sind. Er bevorzugt historische Themen, die den Transfer auf Gegenwartssituationen gewährleisten und zu einer kritischenAuseinendersetzung mit dem Stoff auffordern.

Die Wirkung der ostdeutschen Dramen kann durch eine effiziente künstlerische Bearbeitung seitens der im Theater involvierten Fachkräfte wesentlich intensiviert werden. In diesem Sinn haben u.a. das Maxim Gorki Theater und das Deutsche Theater eine beispielhafte und nachahmenswerte künstlerische Mission erfüllt.

A mai kelet-német drámairodalomban egymás mellett élnek és egymást megtermékenyítve fejlődnek a különböző hagyományok, stílusok és alkotó útkeresések. A dráma paradox műfaj, s léte nem mindig szabályszerű, gyakran szolgál meglepetésekkel. Immár számtalan példa van arra is, hogy az irodalom, s azon belül különösen egy jól megírt dráma az élet nagy változásainak jelentős előkészítője lehet, de úgy is fogalmazhatunk, hogy sok esetben az irodalom -- a dráma -- kimondottan a viharos társadalmi átalakulások egyik rohamcsapatává válik. Ez a megállapítás fokozottan érvényes a kelet-német drámára. Az elmúlt években születtek olyan színpadi művek, mint az "Átmeneti társadalom", "Jönnek a poroszok", "A normagyilkos" s mások, amelyekben megfogalmazódott a változások utáni kérlelhetetlen vágy, s az új nemzedék mindent tisztázni akaró erkölcsi igénye. Ezekben a modernre hangszerelt drámákban a lényeges vonások elvonatkoztatásain alapuló dramaturgiai jelzések és utalások, illetve kisebb-nagyobb modell-analízisek nyomán elővillant a társadalmi valóság igazi, kettőzetlen képe. Több mai kelet-német szerző

-- főleg Volker Braun, Claus Hammel, Heiner Müller, Rudi Strahl, Christoph Hein provokatívan kiélezett elvi-erkölcsi konfliktusok tüzében vázolják fel társadalmuk képletét. Az expresszív, bátor társadalombíráló színművekkel jelentkező drámaíró nemzedék képviselői a kortársi valóság művészi ábrázolásában állandóan keresik azokat az új formákat, hőstípusokat és színpadi jelrendszereket, amelyekben az élet aktuális témái a leghatásosabban tükröződhetnek. A merész formabontás, a meghökkentő újítás sem idegen tőlük. De drámai műveikben, általában, nem öncélú "játékra" törekednek, csupán minden lehetséges dramaturgiai eszközt felhasználnak arra, hogy a mai életet sokoldalúan és valóban hűen ábrázolják. Darabjaik együtt- és továbbgondolkodásra, reális következtetések levonására késztetnek mindenkit. A drámaírók többségét a valóság és az álmok éles ellentéte, a realitás és a "kinyilatkoztatás" szembetűnő különbsége ihletett, mondhatnók kényszerített kínosan nyílt vagy éppen allegorikus drámai művek megalkotására. A mai kelet-német drámákban a társadalmi diszharmónia s annak vetületei különböző árnyalatú és stílusú művészi megfogalmazásokban jelentkeznek. A modern színpadi alkotások alaphangját az ellentmondások őszinte feltárása, illetve a rózsásra festett jövőkép kritikája adja meg. A szerzők elsősorban a szimptómákat veszik górcső alá, ez elfogadható s végső megoldások még hiányoznak a darabokból.

A publikum intellektuális feszültségét állandóan ébren tartó, izgalmas, a nézők gondolkodási és ítéletalkotó képességének maximális felajzását célzó drámák mellett -- amelyeknek bemutatói a bürokratikus hatalmi szervek packázásai miatt néha éveket késtek -- az elmúlt évtizedekben születtek a "modell"-hez ragaszkodó darabok is. A megrendelésre készült művek sematikus semmitmondása, leegyszerűsített ábrázolásmódja azonban nem tudott a nézők széles rétegeibe kisugározni. E színpadi tákolmányok a legtöbbször kérészéletűek voltak, mert a hivatalos politika hirdetésére és reprezentatív visszaigazolására vállalkoztak. A hatvanas-hetvenes években a többre hivatott színpadi szerzők is írtak alkalmanként ilyen sekélyes, erőltetetten átpolitizált tandrámákat.

A kelet-német dráma tematikailag változatos képet mutat. Első helyen az ellentmondásos jelen felmutatása áll, amelynek megítélése természetszerűleg nem mindig egyértelmű. Helyet kapnak a drámákban a mindennapok visszásságai és gondjai, a termelés bürokratizmusa, az elmélet és gyakorlat ellentmondásai, a szerepvállalások s sok egyéb mellett a mai szerelmek útvesztői is. Nem kevésbé hangsúlyos téma a történelemhez való visszanyúlás, a múlt értékelése, s a jelenbe való beépítése. A hivatalos történelemkép, szerzőktől függően, más-más interpretálást kaphat az egyes művekben. Az is gyakran megesik, hogy az új hullám képviselői

egy-egy antik témát adaptálnak modern korunk elemzésére. De bármi legyen is a dráma témája, a szerző legtöbbször korunk alapvető kérdéseiben való eligazodást igyekszik elősegíteni.

Köztudott, hogy a drámának két élete van: irodalmi és színpadi. Az igazi megértés a kettő összekapcsolódásából fakadhat. A drámai alkotás színházi megjelenítése -- az esetek többségében -- megemeli, felfokozza a drámát, sőt olyan apróbb, de nem jelentéktelen momentumokat is felszínre hozhat, amelyek az olvasás során, a sorok között talán elsikkadhatnak. Ezért célszerűnek tartjuk, hogy néhány kiemelkedő mai kelet-német drámát a hagyományos irodalmi értékelés és a színpadi megformálás kettős aspektusából elemezzünk. Egyúttal élünk az alkalommal a dráma és a színház szoros kapcsolatát is érzékeltetve -- hogy néhány mondatban vázlatos képet adjunk a kelet-német színházról is.

A német színház a legrégibb időktől számítva mindig hírneves volt. A mai színházak sok mindent megtartottak a klasszikus örökségből, s megtetézték azt a modern dramaturgia vívmányaival. A legmodernebb színházi műhelyek, természetszerűleg, a fővárosban találhatók. Három rangos színház, illetve azok műsorkínálata és rendezői koncepciója adja meg az alaphangot. Az utóbbi évtizedekben számtalan változást és változtatást megélt Deutsches Theater, amelynek fiatal rendezőnemzedéke olyan hírességektől tanulhatott, mint Wolfgang Langhoff vagy az osztrák származású Wolfgang Heinz és az egykori Brecht-tanítvány, az eredeti és nagyvonalú Henno Besson. A Deutsches Theater Bertolt Brecht, O'Casey, Thomas Bernhard, Peter Hacks, Peter Weiss, Rolf Hochhut és az újabb nemzedék darabjaival vezeti a mezőnyt. A Brecht--Weigel házaspár alapította Berliner Ensemble, amelyben az alapító teremtette sajátos, specifikus színpadi világ hatása, a fantázia, a valóság és az "izmusok" bizarr elegyéből komponált brechti újdonság napjainkig elevenen él, és folyamatosan, elemi erővel felsugároz. A Berliner Ensemble, akárcsak nagyhírű vetélytársa, a Deutsches Theater -- természetesen másfajta rendezői koncepciókat követve -- a klasszikusok színrevitele mellett ugyancsak szívesen vállalkozik ominózus hazai szerzők mai témájú darabjainak színpadra állításával. A harmadik meghatározó színház -- ez a cikkíró önkényes választása -- az európai hírű Staatsoper és a patinás Humboltd Egyetem szomszédságában szerénykedő, a jelen színházi szakember, Maxim Vallentin alapította Maxim Gorkij Theater, amely a legizgalmasabb és legvitatottabb mai kelet-német drámák pártolását, színpadra fogalmazását tekinti elsődleges művészi feladatának. Többek között napjainkban ebben a színházban arat estéről estére zajos sikert a már említett Volker Braun "Átmeneti társadalom"-ja és Claus Hammel "Jönnek a poroszok"-ja.

A három rangos berlini színház mellett feltétlenül meg kell említeni -- ha csak a felsorolás erejéig is -- néhány nagyszerű társulatot, elsősorban a művészi megújulásra mindig kész és gyakran merész vállalkozásokba fogó Volksbühnet, amely a klasszikus újrafogalmazás mellett nem idegenkedik a befutott Broadway-szerző, Neil Simon könnyed, sikamlós, szerelmi csatákra épült vígjátékaitól sem. Természetesen mai német drámák is szerepelnek repertoárjukban.

Nem maradhat ki a vázlatos felsorolásból a főleg zenés darabokat játszó Metropol Színház, a színművekkel párhuzamosan érdekes irodalmi felolvasó eseteket rendező Theater im Palast, amelyben 1989 tavaszán éppen Heiner Müller legújabb drámájának, a "Kvartett"-nek a premierjét tartották, s ide kívánkozik az egyre nagyobb feladatokra beérett Kammerspiele is, ahol a mai hazai írók közül főleg Christoph Hein a favorit.

Külön világot, klasszis művészi színvonalat képvisel az európai hírű énekeseket felvonultató Deutsche Staatsoper és az ugyancsak hírneves Komische Oper.

A berlini színházakkal párhuzamosan a vidéki színpadok is minden tőlük telhetőt megtettek -- s megtesznek --, hogy a mai kelet-német drámát népszerűsítsék. Több igényes, kísérletező szellemű vidéki színház létezik, amelyek az újabb drámaíró nemzedék "rázós" darabjait bátran műsorukra tűzik. Az élre kívánkozik a rostocki Hanns-Anselm Perten irányította Volkstheater, ahol Peter Weiss és Volker Braun darabjai váltogatják egymást. A rostocki Volkstheater mellett a jónevű lipcsei, hallei és Weimari színházak is gyakran választanak közönségük számára mai témájú drámákat.

Az elmondottakból is talán kitetszik, hogy a kelet-német színház két fontos funkciót tölt be. Bemutatja, értelmezi és népszerűsíti a különböző stílusú és ihletésű drámákat, egyidejűleg -- különösen az utóbbi években -- a nemzeti önismeret és a társadalmi megújulás egyik fontos fóruma is. Egy neves német kritikus találó megfogalmazása szerint: "A színház a mi glasznoszty-szigetünk."

Mint bevetőnkben már jeleztük, a tanulmány -- a dráma és a színház kapcsolatviszonyát is érintve -- elsősorban a mai kelet-német drámáról, illetve a drámairodalom fejlődésében és megújításában meghatározó szerepet játszó, jelentősebb szerzőkről kíván rövid elemzést adni, akiknek többsége már nem éppen fiatal, az ötvenes éveikben járnak, de darabjaikból fiatalos gondolkodásmód, ifjonti hév és lendület árad. Az is közös a drámaírókban, hogy szinte mindegyikük több szálon kötődik a színházhoz, ott kezdték göröngyös pályájukat mint statiszták, díszletmunkások, segédrendezők, dramaturgok vagy művészeti vezetők. Ily módon drámáikat valós színházi környezetben, a színházat belülről is tökéletesen ismerve írják.

A vázoltak különösen érvényesek Volker Braunra, akit sokan a mai kelet-német dráma "fenegyerekének" tartanak. A hányatott sorsú, az intrikák sodrában edződött, a feltűnősködésre is hajlamos Volker Braun (1933) az érettségi után volt nyomdász, betonozó, mélyépítő munkás, majd elvégezte a bölcsészkart, aztán nagy szerencséjére 1965-ben Helene Weigel meghívta a Berliner Ensemble-hoz segédrendezőnek. A nyughatatlan Braun néhány év múlva továbbállt, s művészeti munkatársnak szegődött a Deutsches Theater-hoz. Rövid ideig "szabadúszóként" próbálgatta művészi tehetségét, amelynek már voltak kézzel fogható eredményei. A hatvanas évek közepén megjelent néhány verskötete -- a "Kihívás magam ellen" különösen nagy visszhangot váltott ki -- s egyidejűleg megszülettek az első drámák is, amelyek még a kor divatos témáihoz kötődtek. "A csillések" sematikus elemekből épült darab az újtípusú társadalom építésének érdekében nagyratörő terveket melengető brigádvezető s beosztottjainak konfliktusát ecseteli. Nem kevésbé halvány drámai kísérlet "A barátok", amelyet maga a szerző is ujjgyakorlatnak nevezett.

Az első vérbeli Braun-dráma a "Hinze und Kunze". A mű két ember sorsdarabjában a "vezetők" és "vezetettek" örökös, kényszerű összefonódását valójában az utóbbi kétségbeesett eltávolodási kísérletét vázolja fel. Hinze és Kunze együtt indultak az életben, ahogy mondani szokás, "alulról". A háború utáni nehéz esztendőkben Hinze minden erejét latba veti, hogy családja számára megteremtse a mindennapi kenyeret. Kunze másik utat választ, úgy véli, neki szervezni, irányítani, szónokolni kell. A kétfajta életstílus szembeállításából Braun felállítja az alapképletet: a sajátságos társadalmi tendencia a két egyforma eséllyel indult ember egyikét arra kényszeríti, hogy "alulnézetből" szemlélje a világot, míg a másikat arra determinálja, hogy csak "felülről" tudja nézni és érezni. A szellemes fordulatokban bővelkedő, de nehézkes dialógusokkal is terhelt darab Hinze kényes kérdésével zárul: "... Munka, feladatok, tervek ... ez jelentette volna számukra a boldogságot ...?"

A későbbi, érettebb Braun-drámák előfutárának tekinthető a "Hinze és Kunze", amelyben egyúttal az egyik jellegzetes írói módszer a tetten érhető. Nevezetesen az, hogy Braun kétféle módon közelít a mindennapok ábrázolásához; egyrészt a magánélet szférájában érzékelteti az egyéni sorsok, az emberi pályák kikerülhetetlen buktatóit és tragédiáit.

A Hinze és Kunze egyik alapkérdését -- lehet-e becsületesen boldogulni az életben -- teszi újra elemzés tárgyává Braun a Tinka című drámájában. A termelési környezetbe helyezett nő Tinka és vőlegénye, Brenner bonyolult szerelmi kapcsolatán keresztül exponálja a problémát. A termelés visszásságai a darabban az érzelmi kuszaságok sodrában tükröződnek. Tinka évekig szorgalmasan tanult, távol otthoná-

tól, s mikor visszatér, kiderül, már nincs szükség friss tudására, hiszen az automatizálás lekerült a napirendről. A megszállott lány lázasan küzd a fojtogató légkör ellen az üzemben, bátran szembeszáll a manipulációval, a hazugságokkal, a látszaterkölccsel, s végül csatát veszt. A szeretetreméltó lányt a megtapasztalt valóság, az átélt csalódások, az érdekemberek árulása a számára legszentebben, a szerelemben is kompromisszumokra késztetik. Bár Tinka maradék erejével még harcol Brennerért, a férfi már szabadulni igyekszik a "gőzös" fejű menyasszonytól, s egy zaklatott találkozás hevében a végleges szakításra "játszó" vőlegény, részeg állapotban, Tinka gyilkosa lesz.

A dráma áttételek nélkül, egyszerű közvetlenséggel tárja fel a hatvanas-hetvenes évek társadalmának furcsa kinövéseit, kapkodó gazdasági intézkedéseit. Tinka sorsa is az ismert társadalmi panelekből szerkesztett álvalósággal szembesítve nyeri el igazi értelmét. Braun epikus szerkezetű, sok jelenetre tördelt darabjában akadnak a konfliktushoz lazábban kötődő, korfestő-magyarázó jelenetek is. De még ezeket a dramaturgiai üresjáratokat is remekül kitölti maga a szöveg, amely hol analitikus, hol ironikus, de a legprózaibb szekvenciákban is magán viseli az író kézjegyét.

A "Tinká"-t először a Berliner Ensamble mutatta be, Konrad Zschjedrich rendezésében. A siker a vártnál nagyobb volt.

Ugyancsak nő a főszereplője a "Schmitten" című drámájának is.

A gyári munkásnő, Jutta tragédiájában az író arra utal, hogy az egyre inkább egyenlőségre törő társadalomban az emberek a képességek dolgában továbbra is egyenlőtlenek maradnak. A cselekmény felszíne alatt valójában a munka értékének s megbecsülésének kényes problémái feszülnek.

Bonyolult, néha nehezen követhető az allegorikus dráma, a "Nagy béke". A régi Kínába helyezett történetet Braun oly módon alakítja, hogy a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit világossá téve, egyúttal a befogadók asszociációs képességére is épít. Nyilvánvaló, hogy Braun darabjával -- mutatis mutandis -- a mához szól, korunk társadalomépítésének egyes alapkérdéseit bírálja.

A nyolcvanas évek sikerdrámája Volker Braun nevéhez fűződik. A kemény, éles politikai utalásokban bővelkedő csehovi inspirációjú nem mindennapi darab lényegében az orosz klasszikus "Három nővér"-ének parafrázisa, a mai élet alapkérdéseire hangszerelve. A brauni "Átmeneti társadalom" kapcsán érintenünk kell azt a tényt, hogy Csehov, illetve színpadi műveinek karaktere, a lírai, groteszk látásmód, a "cselekmény nélküli cselekmény", a "szöveg alatti áramlás" s egyéb dramaturgiai jegyek erős hatást gyakoroltak több mai német drámaköltőre, de tágabban is fogalmazhatunk, hiszen az álom és valóság ellentétében vergődő tipikus Csehov-hősök

modernizált -- esetenként deformált -- változatait láthatjuk nemegyszer napjainkban is a német Volker Brauntól -- a szovjet Alekszej Arbuzovon át -- egészen az amerikai Tennessee Williamsig ívelő sokszínű drámai alkotásokban. Még az olyan különleges tehetség, mint az ír származású Samuel Beckett is Csehov hatása alá került, akinél -- érdekes módon -- abszurdra fordult a Csehovi szituáció. Egészen extrém példaként akár a Csehov-drámák "félrehallásaiból és lírai-groteszk képleteiből" egyet s mást fonák módon merítő Jonescót is felemlíthetjük, aki illogikus jeleneteivel, a feje tetejére állt világ fejtetőre állításával kápráztatta el a színpad műértő rajongóit s a sznobokat egyaránt.

Visszatérve Voker Braun "Átmeneti társadalom"-jához, először, a pontosabb megértés céljából, a dráma expozícióját kell alaposabban szemügyre venni. Megkönnyíti a dolgot, ha az írott szöveget és egy nagyszerű színházi előadást (Maxim Gorkij színház) párhuzamosan elemzünk. Egy tipikusan csehovi "félrehalló" beszélgetéssel indul a darab, miközben a színen nylonzsákokba burkolva, kővé meredve állnak a nővérek. Ezután kitárulnak a hatalmas fehér ajtók, majd lehántják magukról a fehér huzatot az eredeti, csehovi neveket viselő Olga, Masa és Irina. A látszólag "semmitmondó" beszélgetés után egymás után lépnek elő a többi, modernre formált Csehov-figurák, de már német nevekkel. Braun "nővérei" egy emigráns forradalmár lányaiként Moszkvában születtek: ők már nem az orosz metropoliszba, hanem a határon túlra vágynak. Gyors ütemben forrósodik fel a laza cselekmény, s az egyszerre beszélésből, a hangulatok végletes váltakozásából lassan összeáll a kép: mindannyian más életre vágynak, több szabadságra, nagyobb lehetőségekre. A szikrázó vitákban mindenki kíméletlenül nyilatkozik a vajúdó jelenről, a termelés és az elosztás, a kényszerszerepek, az eszme és a megvalósítás ellentmondásairól.

A drámában minden az élet értelme körül kavarog, s bár szembetűnő a hasonlóság a klasszikus és a mai darab között, de nagyok a különbségek is, hiszen Csehov kora óta nagyot fordult a történelem kereke. Olga, Masa és Irina mai szemszögből teszik fel a kérdéseket, s megvalósíthatatlan reményeik, illúzióik, félresiklott sorsuk valósággal elidegeníti őket az élettől. Minden idegen számukra jelenben s az "átmenetről"szőnek hiú ábrándokat. Bár szenvedélyesen keresik életük értelmét, közben mégis jellegzetes, de jelentéktelen pótcselekvésekkel töltik ki idejüket.

A mai élet tipikus képviselője a drámában Wilhelm Höchst, a nyugdíjas kommunista, a volt spanyol szabadságharcos, s rajta keresztül is megméretik a mai valóság. Modern figura Antos is, az író, aki egyszerre szenvedélyes és bizonytalan, hangos és tétova. Úgyszintén mindennel elégedetlen Mette, a színésznő, a lány fe-

lületes könnyedséggel vagy éppen színészi túlzással próbál önmagára találni a zavaros életben.

A dráma második részében az író az utolsó szálakat is eltépi, amelyek hőseit a realitáshoz kötik. Az álmok sebzett szárnyán ki-ki elrepül, felemelkedik oda, ahol már egészen mások a törvények. Csak a hatalom birtokosa, a nővérek bátyja, Walter Höchst nem követi a többieket, az ő agresszív földi világa szilárdabb, mint az álombirodalom.

Az ideológiai vitákkal teletűzdelt dráma nem nélkülözi a fanyar humort, a pikáns fordulatokat sem. Irina, például, miközben éles politikai szópárbaj folyik, gyermekes játékossággal a fehér falat szimbolizáló lepelre ugrál, egy mások jelenetben Olga, szerelmi éhségében lehántva ruháját, Antonra veti magát. De az egész darab tele van apró szimbolikus játékokkal, jelképes gesztusokkal.

A művészi sűrítés, a modell értékűvé élezett helyzetek, a merész összehasonlítások, a bizarr effektusok jegyében fogant, kimondottan mai témájú drámát a Maxim Gorkij Színház tűzte műsorára. Az "Átmeneti társadalom" bemutatása áttörést jelentett a német színházi életben, s ezt a darabválasztáson túl néhány különleges színészi teljesítmény is jelzi. Szvetlana Schönfeld Irinája fenomenális alakítás. A színésznő mimikájával, tornásznak is dicséretére váló mutatványaival, ideges jelzéseivel többet kimond a korról, mint a többiek heves szócsatái. Kiválóan formálja meg szerepét Olga is, a tanítónő, aki a csehovi "szöveg alatti áramlást" transzponálta a mába. Az előadás igazi mozgatója a kitűnő rendező, Thomas Langhoff, aki a nagyhírű elődök méltó utódja.

Volker Braun munkásságával kissé részletesebben foglakoztunk, elsősorban azért, mert azon kelet-német színpadi szerzők sorába tartozik, akik megpróbáltak új csapást vágni a drámaírásban, visszakanyarítva azt a sematikus ábrázolástól, a "kivételes hősök" szoborszerű felmutatásától az élet realitásához, az emberek valós mindennapjaihoz.

Volker Braun neves kortársa -- egyúttal színházi vetélytársa -- Claus Hammel (1932) ugyancsak változatos pályát futott be, mielőtt drámákkal jelentkezett. Énekesnek tanult, majd újságnál dolgozott, színikritikusként jeleskedett, aztán prózai műveket adaptált színpadra. Az "Itt van egy lincselni való néger" és a "Halászgyerekek" című átdolgozásai még nem keltettek különösebb feltűnést. Aztán a hatvanas évek elején írt "Kilenckor a hullámvasútnál" már élénk visszhangot váltott ki. Bár a darab meséje elég banális, s a befejezéstől a kötelező optimizmus hallik ki, mégis benne munkál a darabban az akkori idők sok ellentmondása, ideges atmoszférája. A mű középpontjában három berlini lány, Sabine, Hanna és Liló áll, akik a köztársa-

ság kikiáltásának évfordulóját ünneplik, telve szerelmi várakozásokkal. A fiatalok a hullámvasútnál találkoznak, aztán önfeledten bolondoznak. Az író elsősorban a rendkívül vonzó Sabine életútját követi nyomon. A lány Nyugat-Németországba kerül, majd kiábrándulások sorozata után visszatér hazájába, s az átéltekből tanulva megpróbál új életet kezdeni.

A darabon még érződnek a mesterségtanulás "döccenői", vannak benne kimódolt helyzetek, de a sok játékossággal, lírai és drámai jelenettel fűszerezett mű már nagyobb igényű drámákat sejtet.

Újabb dramaturgiai elemekkel kísérletezik Claus Hammel a "Holnap jön a kéményseprő" című vígjátékában. Az "Értekezés a boldogságról" alcímet viselő darab az elkispolgárosodás veszélyeiről, az anyagi jólét fetisizálásáról szól. A sokszereplős mű eseményeit Ratunde, a kéményseprő alakja fogja össze, aki hajdanán még a régi Berlin utcáit járta, s sok mindent tanult az életből. A mai fiatalok számára Ratunde már csak egy "régimódi bútordarab". A cselekmény helyszíne egy fiatal mérnök-technikus házaspár lakása. Jule és Jutte -- miként számos ifjú kortársuk -- az összkomfortos életforma délibábját kergetik, hajszolják magukat, hogy drága bútoruk, csillogó autójuk legyen. A házaspár lakásavatóján heves vita alakul ki a meghívott vendégek között, ellentétes vélemények csapnak össze, az izzó légkörben ki-ki a maga módján bírálja, sértegeti a "fridzsider-szocializmust". A darab befejezésében Claus Hammel még engedett a sablon kísértésének, s Julet és Juttet -- a történtek hatására -- pozitív hőssé formálja. Hogy a házaspár immár jó úton jár, az író egy szimbólummal is megerősíti. A viharos lakásavatóról hirtelen eltávozott Ratunde, a gazdag élettapasztalattal rendelkező ember, egy cédulát rejt ajtajuk alá: "Holnap jön a kéményseprő...".

A vígjáték cselekménye pergő, helyenként izgalmas, de némely dialógus erőltetett, néha ismétlésekbe fullad. Mint jeleztük, a darabban elég sok a szereplő, a házaspár barátai, ismerősei, s többségük jellemrajza felületes, elnagyolt.

Meglehetősen szokatlan darabok is kerültek ki Claus Hammel tolla alól. Az egyiknek már a címe sem mindennapi. "A friseur avagy Godot-ra várva" a manipulálók és a manipuláltak élesre poentírozott szatírája: a hangulatos játék leleplezi azokat, akik a vagyonszerzés érdekében becsapják a naiv kisembert, egyúttal nevetségessé teszi a hiszékenyeket is, akik vakon hisznek a hatalmasok jóindulatában. A remek ötletre és jól kieszelt fordulatokra épült szatíra a híres abszurd dráma képletét alakítja át. A csavaros eszű főhős ugyanis jó hangzású részvények ígérgetésével, a "várás kitalálásával" magának s a hozzá hasonlóknak teremti meg azt a jómódot, amelyet a félrevezetett szerencsétleneknek ígért.

Nem kevésbé különös történetet dramatizál Claus Hammel az "Egy jenki Artus király udvarában" című darabjában. A mű röviden arról szól, hogy egy Vietnamban elesett amerikai katona Artus király udvarában ébred új életre. Az erőltetetten átpolitizált, széthulló epizódokból összeállt drámát a színházi előadás sem tudta igazán élvezhetővé varázsolni.

Regényadaptációból készült a "Jenny Treibel asszony", amely az akarnok, parvenü polgárasszony és családja történetét meséli el. A darab ismét ahhoz szolgáltat újabb bizonyítékot, hogy adott esetben egy kiváló színházi előadás -- a Maxim Gorkij Színházé -- a középszerűt is alig megütő alkotást felfokozhatja, s a virtuóz színészi játék megszínesítheti a lapos szöveget.

Claus Hammel dramaturgiai tapasztalataiból a közelmúltban egy hatásos, igényes dráma született. A "Jönnek a poroszok" játék a játékban, egy eredeti, parabolisztikus szimbólumtabló, amely lényegében nem a poroszokról szól, hanem rólunk, a ma világáról, korunk emberéről. A színmű a történelmi örökség elhamarkodott, felelőtlen megítélésével vitatkozik. Az író azok oldalán áll, akik a történelmi múltat olcsó pragmatizmus, divatos képmutatás nélkül, reálisan értékelik.

A "Jönnek a poroszok" cselekményének a színhelye a történelmi személyiségek "reintegrálását" vizsgáló intézet. Az intézet vezetőnője éppen tanulmányt készít II. Frigyesről, akinek lovasszobrát évtizedek múltán ismét fel akarják állítani az Unter den Lindenen. A drámában életre kelnek a történelmi figurák, Nagy Frigyes, majd Luther Márton, s belesodródnak a mindennapok gondokkal teli, kusza szövevényébe, kapcsolatba kerülnek napjaink figuráival, többek között egy lezser szállítómunkással, aki az uralkodó lovasszobrát az intézetbe hozta, a régiségkereskedővel, meg egy talajjavító vállalat képviselőjével, aki már "hallott valamit", s most az iránt érdeklődik, hogy kollektívájuk felvehetné-e Nagy Frigyes nevét?! Claus Hammel a két idősík bravúros keverésével a dráma bizarr párbaállításával, kiélezett helyzetkomikumaival azt kívánta érzékeltetni, hogy a művészet gyakran előbbre tart a világ megértésében és interpretálásában, mint a hivatalos ügymenet. A szellemes, paradox jelenetekben és csattanós "kiszólásokban" bővelkedő komédia csúcspontjai a kissé hiányos műveltségű igazgatónő és II. Frigyes érv-ellenérv szócsatái.

A feltehetően "esti iskolás" professzornő egy purparlé során így tör ki... "már évtizedek óra tanulmányozom a kapitalizmust, de még sohasem láttam..." Ugyancsak sziporkázó a dráma egy másik jelenete is, amelyben a kisiskolások úttörőnyakkendőt kötnek fel Luthernek, aki ezt bölcsen és megadóan tűri.

A gondolatgazdag, pszichológiailag és dramaturgiailag jól megszerkesztett dráma befejezése is csattanós. A zárójelenetben feltűnik egy másik nagy porosz, Bismarck, a vaskancellár, aki ugyancsak tisztázni szeretné saját "ügyét" az újkori történészekkel.

Mint Voker Braun "Átmeneti társadalom"-jából, úgy Claus Hammel "Jönnek a poroszok"-jából is fantasztikus "produkciót" -- így divatos ma a színházi előadást nevezni -- hozott létre a Maxim Gorkij Színház Karl Gassauer vezetése alatt. Az inventiózus rendezőnek méltó partnerei voltak a tehetséges színészek. A sok kitűnő alakítás közül is magasan kiemelkedik Luther szerepében Jochen Thomas, aki a nagyhatású egyházi személyiség választékos bölcsességét és úri mivoltát eredetien ötvözte a modern alkalmazkodással, a fölényes megértéssel. A szinte eszköztelen játéka, csupán finoman jelző gesztusai iskolateremtő értékkel bírnak. A II. Frigyest alakító Kurt Radeke és a professzornőt megformáló Gisela Rimpler játéka is nagyszerű.

A hatvan felé közeledő Claus Hammel termékeny drámaíró, szinte minden évben újabb művel jelentkezik, s ha akadnak is közöttük halványabbak, erőtlenebbek, irodalmi munkásságának egésze a legjelentősebb német szerzők sorába emelte.

Claus Hammel még színikritikákban próbálgatta tehetségét, Volker Braun első versikéit farigcsálta, amikor Heiner Müller (1929) már megírta első tandrámáját, "A normagyilkos"-t, amelynek mondanivalója évtizedek múltán is érvényes és tanulságos. A mű, amely látszólag egy sablonos termelési dráma, arról szól, hogy a társai által árulónak, normagyilkosnak bélyegzett, élenjáró kohóépítő munkás, Balke a körülményekkel dacolva és a veszélyt is vállalva be akarja bizonyítani, hogy leállás nélkül is kijavítható, átépíthető az izzó kohó. Bár adódnak bonyodalmak a termelés technikai és tárgyi nehézségeiből, a munkások többsége is ellenzi a tervet, a valódi okok -- világosabban ellentétek -- sokkal mélyebb gyökerűek. A termelés körülményeit taglaló párbeszédek a kizsákmányolás új keletű változatát meghonosító rendszert kérdőjelezik meg, s kihallik a drámából, hogy szakadás keletkezett a meghirdetett elvek és a valóság között.

Heiner Müller "Normagyilkos"-ának társadalomelemzése napjainkig aktuális, hiszen a jellem és a funkció kapcsolatát, a hatalmi struktúrák elidegenedését, a manipulációk mechanizmusát vizsgáló darab tanulságai máig hatnak. Jelentős a színmű azért is, mert a sematikus ellenségképet imputáló, értelmiségellenes tucatdrámák korszakában Heiner Müller merészen friss hangot ütött meg, s a tárgyilagosabb társadalomábrázolásra tett kísérletet.

A "Normagyilkos" színpadi sorsa külön is említést érdemel. A megírás után hosszas huzavona előzte meg a bemutatót, aztán értizedek múltán -- kisebb dramaturgiai műtétet végezve a darabon -- maga a szerző is színpadra állította művét... A Deutsches Theater előadása (1988) ismét bebizonyította, hogy "A normagyilkos" ma sem megfakult színpadi relikvia, hanem olyan időtállónak bizonyult drámai szerkezet, amely nemcsak keletkezésének időpontjában, hanem évtizedekkel utána is működőképes.

"A normagyilkos" után néhány tartalmi és dramaturgiai szempontból egyaránt sablonos dráma következett. Említésre csupán "A helyesbítés" című darab érdemes, mert abban a megszokott termelési környezet, a félreértéseken alapuló emberi viszonyok ábrázolása során Heiner Müller ismét felcsillantott valamit "A normagyilkos" értékeiből.

A mai témákból építkező drámák mellett Heiner Müller számos darabja ismert prózaírók műveinek adaptációjából készült. Így például, "A kitelepített"-ben Anna Seghers egyik elbeszéléséből merített témát dolgozta át drámává. Bizonyos változtatások után a darabot "A parasztok" címmel is játszották. "Az építkezés" alapjául Erik Neutsch regénye szolgált. Érdekes írói kísérletnek számított a Gladkov "Cement"-jéből komponált azonos című dramaturgiai jelenetsor. Antik szerzők klasszikus műveit is átdolgozta Heiner Müller. E sorból Szophoklész "Philoktetesz" című drámájának adaptációja emelkedik ki, amely -- az író szavai szerint -- nem történelmi tényeket, hanem egy történelmi modellt igyekszik megjeleníteni. Az író az antik témákat tragikus súllyal, korunk világnézeti-politikai konfliktusainak felmutatására és esztétikai feloldására funkcionálja át.

A történelem a kiindulópont "A megbízatás" c. drámában is. A rövid jelenetekből, monológokból, kommentárokból álló mű a forradalom kérdéseivel foglalkozik. A történelmi -- napóleoni -- környezetbe helyezett dráma, -- erőltetett párhuzamok nélkül -- a mához szól. Az alapkérdés: mi lesz a forradalmi megbízatásból, ha meghal a megbízó. Tovább kell-e folytatni a harcot, vagy vissza kell-e adni a megbízást? A feszes dráma a befejezésben allegorisztikus optimizmusba lanyhul, s hiányzik az egyértelmű válasz is.

A sikerdarabnak számító "Quartett"-ben az író egy könnyedebb témát dolgoz át, az örökké vonzó, Choderlos de Laclos regénynek, a "Veszedelmes viszony"-nak főbb epizódjait formálja színdarabbá. Az egykori szerelmesek újbóli kölcsönös meghódításának a története tele van pikáns fordulatokkal, játékos helyzetekkel. A darab szórakoztató, hangulatos paródia.

Heiner Müller nem kevésbé termékeny író, mint Claus Hammel, de drámái bonyolultabbak, több bennük a nehezen követhető "áttétel", a feszült figyelmet igénylő írói csavar. A színház azonban, ahol drámái folyamatosan jelen vannak, a maga művészi eszközeivel és fogásaival meg tudta könnyíteni az írói gondolatok befogadását.

A mai kelet-német drámairodalom bővelkedik a tehetségekben, de a tanulmány szűkre szabott keretei nem teszik lehetővé, hogy mindenkiről szóljunk. Azonban egy kurta vázlat is elképzelhetetlen Rudi Strahl (1931) és Chritoph Hein (1944) munkásságának néhány mondatos méltatása nélkül.

Rudi Strahl, az Eulenspiegel egykori szerkesztője, főleg a helyzetkomikumra épült vígjátékok mestere. Az egyik legjobb "víg játéka" az "Ádám és Éva", amelynek ifjú szerelmespárja -- a két címszereplő -- rövid ismeretség után megjelenik az anyakönyvvezetőnél. Az anyakönyvi hivatalról kiderül, hogy bírósági formában működik, s egy új rendelet értelmében csak azok házasságát engedélyezi, akiknek szerelmét -- szigorú vizsgálatok után -- megalapozottnak látja. A fiatalok vállalják a mókás vizsgálatot, s kezdetét veszi a sodró lendületű játék. A mulatságos helyzetekben nem szűkölködő tárgyalás után végül megkapják az engedélyt a házasságkötésre. A sziporkázóan szellemes "tárgyalás" bő lehetőséget kínál az írónak arra, hogy megfricskázza életünk merev beidegződéseit, furcsa torzulásait. Hiszen az érzelmeket -- s sok egyebet -- nem lehet megideologizált méricskéléssel megítélni, amint azt frappánsan karikírozza Rudi Strahl a "szerelmi bíróság" tagjainak, a hűvös, távolságtartó bíró, a tartalmatlanul lelkendező védőügyvéd, a cinikus felülemelkedettséggel szónokló ellen-ügyvéd tevékenységével.

Az "Ádám és Évá"-hoz hasonlóan Rudi Strahl több vígjátékában vegyíti a valóságot a fantasztikummal. Ezt a módszert alkalmazza az "Ismét itt van ő" című bohókás játékában is, amelyben arra figyelmeztet, hogy túl sok hasznos energia megy veszendőbe, ha a kézenfekvő megoldások helyett komplikált vágyálmokat erőltetnek.

A helyzetkomikumok sűrítésének már-már bizarr példája a "Kövessünk el még egy stiklit", amely a szociális otthonban tengődő, megkésett szerelmet melengető hajdani híres kasszafúró, az öreg Pinkas utolsó -- immár ártatlan -- "stiklijét" eleveníti fel bő humorral, kedves iróniával.

A hatvanas-hetvenes években Rudi Strahl ontja a váltakozó művészi színvonalú darabokat, amelyek többsége az akkori valóság visszásságait, bürokratikus "ferdeségeit" veszi célba. "A friss széna bódító illata" egy tipikusan német környezetre hangszerelt szerelmi bulvárkomédia, "A nő, a férfi és a gyerek" a családi áldozat-

vállalás konvencionális témáját feszegeti, a "Nincs ember, nincs ember", a munkaerőhiány okozta mulatságos helyzetekből és erőszakolt megoldásokból villant fel néhányat. Az úgynevezett "kor- és kórfestő", könnyedebb darabok közül kiemelkedik a "Susmus". A sikeres színműíró vitriolba mártott tollal rajzolja meg az intershopüzletek visszásságait, de benne van a darabban a majmolás, a pénzhajhászás, a partyk világának bírálata is.

A már beérkezettnek számító Rudi Strahl számára nem létezik tabutéma, s éppen a modern élet kuszaságainak eredeti hangú színpadra fogalmazásával, ötletek tálalásával vált népszerűvé a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben.

A fiatalabb korosztály egyik legkedveltebb színapdi szerzője Christoph Hein, aki a Deutsches Theaterben, a híres Benno Besson mellett kezdett ismerkedni a dramaturgia alapszabályaival. A Brecht utáni, immár harmadik drámaíró-generáció elismert képviselője a 70-es évektől jelentkezett drámákkal. Az intellektuális, filozófiai általánosításokra hajlamos, az érzelmességet feltűnően kerülő Hein azonban alkalmanként a dogmatizmusra is hajlik. Hűvös tudatossága, az absztrakciókra való hajlama néha nehézkessé teszi drámáit, így azok a széles közönség számára nem mindig teljesen érthetők.

Christoph Hein főleg történelmi témákhoz vonzódik, amelyekből a jelen számára igyekszik tanulságot levonni. Így például a "Cromwell"-ben a sikeresen megvívott s végül mégis kudarcba fúló forradalmat ábrázolja, s a történelmi csatákat mai küzdelemként értékeli. A párbeszédekbe tört dráma a száraz történelmi tényekre támaszkodva meséli el Cromwellnek, az angol polgári forradalom vezetőjének élettörténetét. Nem kerekedett belőle igazi történelmi dráma, inkább csak történelmi szólamok gyűjteménye a darab.

A világháború tragikus eseményei és annak következményei is több darab megírására inspirálták. A "Passage" emigrációs témát feszeget, a háború alatt Amerikába menekülni vágyó németek keserű életpillanatait dramatizálja. A "Tiltott határátlépés" cselekménye -- ugyancsak a világháború alatt -- egy kis francia faluban játszódik, ahol a fogadósné különböző nemzet fiait bújtatja, akik arra várnak, hogy átjussanak a határon Spanyolországba.

A legkülönlegesebb, zavarbaejtően furcsa színpadi műve az "Ah Qu igaz története". A kínai modell után -- Lu Xun hasonló című novellájából -- adaptált darab Brecht tandrámáinak és Beckett paraboláinak lecsupaszított, a lényegre redukált világát idézi, csak épp e lecsupaszított lényeg itt nem egykönnyen értelmezhető. A bonyolult "paraboladráma", amelyben a modern és a dogmatikus gondolkodásmód elemei helyenként zavarosan keverednek, egy bizonytalan intellektuel típust mutat

be, a szélsőségekre hajlamos, forróvérű Ah Qut, aki a társadalmi tenniakarás, az anarchista és a forradalmi gondolatok bűvkörében hányódik, de egyik irányban sem tud megoldást találni. A fennkölt eszmék és a hétköznapi kisszerűségek béklyóiban vergődő Ah Qu a drámában tragikus véget ér.

A parabola-drámában több kérdés nyitva marad a főhős rejtélyesnek mondható sorsával kapcsolatban. Nem tisztázódik pontosan az sem, hogy Ah Qu zavaros élete mit sugall a mának. Elsősorban ezek a homályosságok teszik nehezen élvezhetővé az egyébként részleteiben rendkívül érdekes színpadi művet.

Christoph Hein darabjait főleg a Kammerspiele játssza. A színház művészei nem könnyű feladatra vállalkoznak, mert a többértelműséget is magában rejtő parabolisztikus játékok megelevenítése a melléfogás veszélyeit sem zárja ki. A színpadi megjelenítés azonban az esetek többségében segít a bonyodalmasabb Hein-drámák megértésében.

A tanulmány az utóbbi évtizedek kelet-német drámairodalmáról kívánt rövid vázlatot adni. Az általános megállapítások mellett a szerző megkísérelte a meghatározónak tartott drámaírók jelentősebb darabjainak, esetenként azok színpadi megvalósításának a méltatását is. A váltakozó színvonalú drámák általában reálisan tükrözik a mai zaklatott valóságot, s megfogalmazódnak bennük korunk kényesebb problémái is. Bátran és kendőzetlenül jelennek meg a drámai alkotásokban az élet negatív jelenségei: a társadalmi érvényesülés útvesztői, az elvtelen, hamis szerepjátszás elburjánzása, a megalkuvó kényszerpályák, az elmélet és gyakorlat kiáltó ellentmondásai. A legjobb darabok azt sugallják, hogy az ember milyen társadalmi pozíciót foglal el, kisember-e vagy fontos személyiség. Az emberi élet lehetőségéhez nem feltétlenül a karrier lépcsőin vezet az út.

A tanulmány megpróbálta azt is érzékeltetni, hogy az alkotás rögös útján lehetnek megtorpanások, néha visszaesések is. Ez alól, természetesen, a német drámaírók sem kivételek, de az invenciózus alkotóművészek szenvedélyes, néha görcsös téma- és formakeresése éppúgy fontos része pályájuknak, mint a sikerdarabok.

A mai kelet-német drámát elemző rövid vázlat befejezéseként újra hangsúlyozni szeretnénk, hogy egy változásban, forrongásban lévő folyamatról van szó, s az idő több ítéletet megváltoztathat, sőt egynémely megállapítás tartalmát s talán igazságát át is rendezheti.

IRODALOM

Német nyelven

1. Klaus Schuhmann: Nachwort Volker Braun: Stücke Berlin 1983 Henschelverlag
2. Volker Braun: Dramen. Theater Heute Berlin 29. II. 1983.
3. Claus Hammel: Warten auf Godot. Theater der Zeit 29. I. 1971.
4. Christoph Hein: Schlotel oder Was solls. (Stücke und Assays) Darmstadt 1968 H. Luchterhand Verlag
5. Werner Jehser: Erproben nőtiger Haltungen Berlin in Tdz 1979/7
6. Ingeborg Pietzsch: Trotzdem könnte es auch heute drei Schwestern geben (V. Braun: Übergangsgesellschaft) Berlin 1988

Magyar nyelven

1. Szántó Judit: Peter Hacks útja. Bp. Színház 1974/4.
2. Földes Anna: Kortárs klasszikusok és klasszikus kortársak
3. Gerold László: Mi? Kinek? Miért? (Heiner Müller Kvartett-je) Bp. Magyar Szó, 1986. IX. 26.

FEKETE PÉTER

SZABÓ JÓZSEF: Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek. (Szerkesztette SZABÓ FERENC. Megjelent a Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, a Művelődési Minisztérium támogatásával. Kiadja a Csongrád Megyei Levéltár. Békéscsaba, Kecskemét, Szeged. 1990. 418. l.)

Örömmel vesszük kezünkbe SZABÓ JÓZSEF egyedülálló munkáját, hiszen nagyon hiányzó tanulmányt olvashatunk általa egy olyan embertől, aki eddigi tudományos tevékenységét nagyobb részben saját anyanyelvjárása vizsgálatának szentelte. Most tovább lépve, a szűkebb hazát kiszélesítve, a Magyar Nyelvjárások Atlasza kutatópontjaira támaszkodva a régebbi munkáihoz hasonló ragaszkodással s hozzáértéssel tárja fel a magyarországi és a jugoszláviai nyelvjárásszigetek jellemzőit, történeti tapasztalatait, s a feltárt anyag elemzésével von le tényekkel alátámasztott következtetéseket. Szabó Józsefre is jól vonatkozik, amit könyve mottójaként Somogyi Tóth Sándortól idéz: "Úgy látszik: a tájnyelv színei, ízei és dallamai önkéntelenül, sőt az ember akarata ellenére is megőrződnek és még csak nem is szunnyadoznak, hanem alakítva alakulnak jól felismerhető személyiségjegyekké. Mégpedig életreszólóan."

A szerző könyve Bevezetőjében megállapítja, hogy szórványokban élő etnikai csoportok elsősorban anyanyelvük terén tudnak népükhöz kapcsolódni, s ha egy-egy etnikum elhagyja eredeti nyelvét, más népcsoportét veszi át, anyanyelve bizonyos sajátságokban őrződik meg egyre halványuló nyomokban. A nép történetével nyelve, nyelvjárása is szakadatlanul változik. Egy nép eredetének, történetének a megismerésében a történettudomány és a nyelvészet egymásra van utalva. A dolgozatban így a nyelvészeti tanulságok feltárása mellett a településtörténet számára is hasznosítható eredményeket kíván bemutatni.

A "Feladatok a magyar nyelvjárásszigetek vizsgálatában" című fejezet többek között szóvá teszi, hogy a magyar nyelvjáráskutatás eredményei mellett -- egyes kezdeményezések ellenére -- a nyelvjárásszigetekkel alig foglalkozik a dialektológiai kutatás. Ez eléggé érthetetlen azért is, mert a nyelvjárászigetek sajátosságainak a feltárása több tudomány számára tár fel fontos ismeretanyagot.

A könyv a továbbiakban az alábbi nagyobb fejezeteket tartalmazza:

A kutatás hazai előzményei

1. A vizsgálat lehetőségei és előfeltételei
2. A nyelvjárásszigetek kutatásának áttekintése a kezdetektől napjainkig

Kitekintés külföldi előzményekre

1. A nyelvszigetek keletkezése másutt
2. A német nyelvszigetkuttás eredményeinek vázlatos összefoglalása
3. A nyelv/járás/szigetek kutatása a Szovjetunióban

Munkám céljáról

Módszertani kérdések

1. Általános megjegyzések
2. A vizsgálat anyaga
3. A feldolgozás módszere
   a) A MNyA. anyagának felhasználásáról
   b) Az adatok statisztikai értékeléséről
   c) A nyelvföldrajzi szempont érvényesítése

Magyarországi nyelvjárásszigetek

I. Észak- és középkelet-dunántúli nyelvjárásszigetek
II. Duna-Tisza közi nyelvjárásszigetek
III. Tisza menti (palócos-jászos) nyelvjárásszigetek
IV. Átmeneti jellegű nyelvjárások a Jászság vidékén, valamint a Tisza középső folyása mentén és egy közép-tiszántúli nyelvjárásszíget
V. Néhány délkelet-magyarországi nyelvjárásszíget jugoszláviai nyelv/járás/szigetek

A vizsgálat áttekintése

1. A nyelvjárásszigetek típusai
2. Nyelvészeti és településtörténeti tanulságok
3. További feladatok

Függelék

Adatközlők

Szövegmutatványok a vizsgált nyelvjárásszigetekről

Rövidítésjegyzék

A felhasznált irodalom

Helységnévmutató

A kutatás hazai előzményeiben azt vázolja fel, hogy a XVIII. század elejéig a magyarságot anyagi és szellemi kultúrájában óriási veszteségek érték. Az Alföldön járási nagyságú területek néptelenedtek el. Az elnéptelenedett falvakba a nagy lakosságú országrészekből magyarok települtek át, akik más tájszólásban beszéltek, mint a környező falvak népe. Így alakultak ki a nyelvjárásszigetek. A máig megmaradt eredeti nyelvjárási jelenségek összegyűjtése segítségével megközelíthetjük annak a megállapítását, melyik vidékről települt át a benépesítő lakosság. Fontos vizsgálati szempont az áttelepültek létszáma, s hogy az új helyen milyen tömegű lakossággal alkotott új települést, valamint mióta él a közösség az új helyen. Legalkalmasabbnak látszik a XVIII. századi települések számbavétele.

Áttekinti a nyelvjárásszigetek kutatását a kezdetektől napjainkig, hivatkozva arra, hogy hazánkban a német nyelvszigetek vizsgálata korábban kezdődött, mint a magyar nyelvjárásszigeteké.

A hazai mellett kitekint a külföldi előzményekre is. Előbb számos európai országot számba véve bemutatja a nyelvszigetek ottani keletkezését (német, szláv stb.), majd a német nyelvsziget-kutatás eredményeit összefoglalva a szovjetunióbeli nyelvjárásszigetek kutatását tárgyalja.

A "Munkám céljáról" című fejezetben a hazai nyelvjárássziget-kutatás elmaradásából indul ki. Maga számára célul azt tűzi ki, hogy a nagyatlaszból kiválasztott kutatópontok nyelvi anyaga alapján a nyelvjárássziget helyzetű települések nyelvjárási sajátságaiból, azoknak a részletekre kiterjedő elemzéséből megállapítsa, hogy mit és milyen mértékben őriztek meg a kibocsátó (eredeti) tájszólásukból a betelepülők, s ezeknek a megőrzött jellegzetességeknek a segítségével azt is kimutassa, honnan települhetett oda egykor a lakosság.

A módszertani kérdésekben néhány általános megjegyzés után megjelöli a vizsgálati anyagát. A MNyA kutatópontjai közül a 112 településből 29 nyelvjárássziget jellegű. Negyedmillió adatot kellett feldolgoznia.

A feldolgozás módszerét illetően kiemelendő, hogy a helyszínen magnetofonfelvételeket készített, kérdőívet használt. Elvégezte a térképlapokról összegyűlt nagy mennyiségű anyagnak hangtani, alaktani és szókészlettani elemzését. Minden adatlap minden számbavehető hangtani, alaktani és lexikai jelenségét kutatópontonként egytől-egyig megszámolt és összesített. Az atlaszbeli tájszókat három csoportba sorolta. A csoportokba tartozó valódi tájszókat nemcsak számszerűen összesítette, hanem előfordulási számukat százalékosan is értékelte. A statisztikai összegezés lehetővé tette annak a megállapítását, hogy a nyelvjárásszigetek miben és mennyire

térnek el a környező kutatópontok nyelvjárásától. Kitér a hazai nyelvföldrajzi vizsgálatokra, hasznosítja a nyelvjárástan nyelvföldrajzi szempontjait.

A Magyarországi nyelvjárásszigetek című részben a vizsgált nyelvjárásszigeteket öt csoportba sorolja (1., 3. oldal). Valamennyi csoportban hangtani, alaktani, szókészletbeli elemzést végez, az elemzést mindegyikben egy Összegzés, és a Helyszíni gyűjtés tapasztalatai követik.

A vizsgálat áttekintése fejezetben három kérdést tárgyal. 1. A nyelvjárásszigetek típusai. 2. Nyelvészeti és településtörténeti tanulságok. 3. További feladatok.

1. A nyelvjárásszigetek tipologiai osztályozásának a magyar nyelvjáráskutatásban nincsenek hagyományai. A külföldi is inkább a nyelvszigetekkel kapcsolatos. A vizsgált 29 hazai nyelvjárásszigetet csupán vallási, származási hely és az adott nyelvjárásszigeten végbement nyelvi-nyelvjárási változás jellege szerint sorolható csoportokba. A 29 közül 11 palócos-jászos telepítésű, 7-nek a lakossága pedig kisebb-nagyobb számban a Palócföldről és a Jászságból települt. Több község népessége több nyelvjárástípus vidékéről került össze, harc kezdődött közöttük, s ez nyelvjáráskeveredéshez vezetett. Nemegyszer két, sőt három nyelvjárástípus hatott egymásra. Ennek megfelelően felsorolja ezeket a községeket.

2. A teljes vizsgálat alapján következtetéseit vonja le. Felhívja a figyelmet, hogy a nagyatlasz nyelvi anyagát más tudományágak is hasznosíthatják. Kimutatja, hogy a vizsgált területen lakók tájszólása nyelvjárásszigetjellegű, s hogy mely helységekben él egymás mellett nyelvjárásszigetjelleg helyzetben eredetileg más-más tájszólású lakosság. Vizsgálja a hangtani helyzetet, a rájuk gyakorolt köznyelvi, valamint a földrajzilag kívül fekvő helyi nyelvjárások hatását. A változásokat elemzi, és táblázatba foglalva %-osan kimutatva ábrázolja.

Az is kimutatható, hogy a szókészlet legkevésbé állandó, a változásokra nagyon érzékenyen reagál, mégis bizonyos elemei évszázadok múlva is megmaradnak az új környezetben is. Valódi, alaki és jelentésbeli tájszavakat hoz fel példának állítása igazolására. Felsorolja, melyek azok a fogalmi körök, amelyek területén leginkább megmaradtak a kibocsátó nyelvjárás vonásai.

A településtörténettel összefüggésben többek között kiemeli, hogy a törökök pusztításától hazánk középső területe szenvedett a legtöbbet. Ezért ezen a területen keletkezett a legtöbb nyelvjárásszigetet. A vizsgált 29 nyelvjárásszigetet földrajzi elhelyezkedése azt mutatja, hogy a sűrűségük ott a legnagyobb, ahol a törökök a leghosszabb időre megvetették a lábukat.

3. Objektív és szubjektív okai vannak, hogy nálunk eddig a nyelvjárásszigetekről nem készült összefoglaló, monografikus igényű munka. Ezt a hiányt igyek-

szik pótolni ez a munka, de csak azokkal a magyarországi és jugoszláviai nyelvjárásszigetekkel foglalkozik, amelyek a MNyA kutatópontjai voltak. Ezeken kívül Magyarországon még nagy számú nyelvjárásszigetet található -- állapítja meg.

Szükség volna a nyelvjárászigetek nyelvszociológiai szempontú vizsgálatára: nagy számú helyi nyelvjárási monografia kellene, amely feltárná egy-egy település lakóinak nyelvi rétegződését, kimutatná, hogy milyen sajátságok milyen mértékben őrződtek meg a kibocsátó nyelvjárásból a különböző rétegek körében.

Függelékben tünteti fel a különböző kutatópontok adatközlőinek nevét és korát. Közli, hogy minden kutatóponton magnetofonfelvételt készített, mindenütt kikérdezte a palóc kérdőívet és a MNyA szóföldrajzi füzetét. Ezután tekintélyes számú szövegmutatvány következik a vizsgált nyelvjárásszigetekről.

Befejezésül a könyvet rövidítésjegyzék, a felhasznált irodalom jegyzéke, helységnévmutató zárja. A helységnévmutató két részből, a vizsgált kutatópontok betűrendes és jelzet szerinti jegyzékéből áll.

A szokásnak megfelelően található még egy német nyelvű ismertetés és egy záró tartalomjegyzék.

TARTALOM

	oldal
Papp Ferenc: A magyar főnév esetragos alakjainak automatikus szintéziséről	3.
H. Varga Gyula: Igekötős szóalakok morfológiai elemzése számítógéppel	7.
Fekete Péter: Tiszaszőlős helyneveinek tipológiája	13.
Bíró Ferenc: Másodlagos megkülönböztető elemek Körösladány földrajzi neveiben	35.
V. Raisz Rózsa: Mikszáth Kálmán: Az öreg Pikler néni. Az elbeszélés szövegstilisztikai jellemzőiből.	49.
Bozsik Gabriella: Az intézménynevek helyesírási hibatípusai	59.
Zimányi Árpád: Szókincstani vonatkozású nyelvművelő cikkek a napi- és hetilapokban 1945 és 1985 között	71.
Ködöböcz Gábor: Egy esztétikai magatartás avagy egy magatartás esztétikája. Kányádi Sándor: Szürke szonettek pergamentekercsekre. (Műelemzés)	83.
Hekli József: Vázlatok a mai kelet-német drámáról, színházról (Drámai arcélek)	99.
Fekete Péter: Szabó József: Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek	117.

CONTENTS

oldal

Papp, Ferenc: On the automatic synthesis of the case-ending forms of the Hungarian nouns 3.

H. Varga, Gyula: The morphological analysis of the verbs wirth prefix by computer 7.

Fekete, Péter: The typology of geographical names in Tiszaszőlős 13.

Bíró, Ferenc: Subsidiary distinctive elements in the geographical names of Körösladány 35.

V. Raisz, Rózsa: Stylistical characteristics in Kálmán Mikszáth's short story entitled 'Az öreg Pikler néni' 49.

Bozsik, Gabriella: Orthographische Fehler in den Institutionsnamen 59.

Zimányi, Árpád: Philological articles on lexcology in the Hungarian newspapers between 1945 and 1985 71.

Ködöböcz, Gábor: An Aesthetic Attitude or the Aesthetics of an Attitude /Sándor Kányádi: Grey Sonnets on Parchment Scrolls 83.

Hekli, József: Abriss zum modernen ostdeutschen Drama 99.

Fekete Péter: Szabó József: Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek 117.